

GORIŠKA BRDA

Gospodarska geografija

Igor Vrišer

Uvod

Z osvoboditvijo naše Primorske so postala tudi Goriška Brda dostopna nam ostalim Slovencem, ki smo prej le poredko kaj več slišali o njih. Pomaknjena v značilni kot med Sočo in Idrijo ter med Sabotinom in Furlansko ravnino so bila navzven ostro omejen in svojstven predel z lastnim načinom življenja in s skrajno komercializiranim kmetijstvom. Njih procvit je prišel z gospodarskim razvojem Avstro-ogrske monarhije, ko so dobila z novo zgrajenimi prometnimi zvezami odlično povezavo s svojim naravnim zaledjem v alpskih in podonavskih pokrajinah. Italijanska okupacija je prinesla poleg nacionalnega zatiranja tudi gospodarsko nazadovanje, ki se ostro odraža v depopulaciji in v počasnem propadanju slovenskih kmetij. Izguba naravnega zaledja je povzročila velike gospodarske izpremembe, ki so si bile vse edine v tem, da so neprijetno prizadele slovenskega kmeta. Osvoboditev je sicer rešila Brice vseh omenjenih težav, toda sedanja razmejitev je Brda znova težko zadela. Nesmiselno potegnjena meja, ki reže pokrajino kar povprek, je odrezala deželo od Gorice, od mesta in trga, pustila četrtno prebivalcev pod Italijo v starem nacionalno zatiranem položaju ter povzročila in povzroča domačinom tisoče težav. Naj nam služi za zgled le en primer: namesto petnajstminutne vožnje z avtomobilom iz Kojskega v Gorico potrebuje sedaj avtobus najmanj eno uro in se pri tem dvigne preko 400 metrov visoko. Danes so Brda v nekaki vreči, iz katere pelje ena sama pot preko Vrhovelj, od vseh obstoječih najslabša, prava gorska cesta.

Po svojih pokrajinskih obrisih, kot tipična flišna pokrajina s temu primernim gospodarstvom, se Brda skoraj ne ločijo od ostalih mediteranskih flišnih področij: od Vipavskih brd in Šavrinskega gričevja. Prav tako ni velikih razlik v klimi in prirodnem rastju. Povsod nalletimo na iste osnovne pridelke, na vino in sadje, in na tipično mediteransko obdelavo. Toda svojstven komercializem, ki se je razvil v Brdih, kjer domačin prodaja vino in sadje, si za izkupiček kupuje hrano in druge potreščine ter krmo za živino, ostro loči Brda od drugih področij v Sloveniji. Podobne razmere najdemo le še v tržaški

okolici in v izpremenjenih oblikah na periferiji drugih večjih mest. Vino in sadje sta torej edini vir briškega gospodarstva in na tej podlagi lahko razumemo, kolikega pomena je za Brda ugodno tržišče in naravno zaledje.

Pri svojem delu sem se poslužil obstoječe literature, ki jo je na žalost z domače strani bolj malo, statističnih pregledov in popisov ter seveda podatkov s samega terena. Še največ gradiva najdemo v pokrajinskih opisih tako Rutarja,¹ kot Bednarika,² Massija³ in Czoerniga,⁴ čeprav so nekatera dela v prvi vrsti historičnega značaja. S turističnega gledišča omenja Brda Michele Gortani v svojem »Vodniku«.⁵ Krajši oris nahajamo v Comelovem kažipotu za udeležence italijanskega geografskega kongresa, ki se je vžil v Gorici.⁶ S turističnega vidika so obdelana Brda v publikaciji »Slovensko Primorje v luči turizma«.^{6a}

Statistično gradivo sem črpal za avstrijsko dobo iz krajevnih repertorijev,⁷ za italijansko dobo iz »Catasto agrario«.⁸ Za povojni čas sem dobil podatke na prejšnjih KLO-jih, na OLO Gorica in iz »Ekonomske analize Brd«.⁹ Popise prebivalstva sem povzel po tozadevnih avstrijskih, italijanskih in po poslednjem jugoslovanskem štetju.¹⁰ Pri obdelavi materiala sem imel marsikje nepremostljive težave zaradi izprememb v upravni razdelitvi in zaradi nove meje.

¹ Simon Rutar, Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska, Ljubljana 1893, I. in II. del.

² Bednarik Rado, Goriška in tržaška pokrajina v besedi in podobi. Gorica 1932.

³ Massi Ernesto, L'ambiente geografico e lo sviluppo economico nel Goriziano. Gorizia 1935.

⁴ Czoernig Karol, Das Land Görz und Gradisca. Wien 1875.

⁵ Gortani Michele, Gorizia con le vallate dell'Isonzo e del Vipaco. V delu: Guida del Friuli. Udine 1930.

⁶ Comel Alvise, Regione del Collio e Gorizia. (Guida per l'escursione B.) Udine 1937.

^{6a} Dr. Valter Bohinec-France Planina-Joško Sotler, Slovensko Primorje v luči turizma. Ljubljana 1952, str. 39—41.

⁷ Orts-Repertorium. Görz und Gradisca. Wien 1874. — Vollständiges Ortschaften-Verzeichniss, Görz und Gradisca. Wien 1882. — Special Orts-Repertorium des Osterreichisch-Ilyrischen Küstenlandes. Wien 1894. — Leksikon Občin za Avstrijsko-Ilirsko Primorje. Na Dunaju 1906. — Spezial-ortsrepertorium für das Osterreichisch-Ilyrische Küstenland. Wien 1918. — Censimento della popolazione del Regno d'Italia al 1. dicembre 1921. Venezia Giulia IV. Roma 1926. — Censimento della popolazione del Regno d'Italia al 1. dicembre 1931. Venezia Giulia. IV. Roma 1936. — Savezni zavod za statistiku i evidenciju FNRJ, Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948 godine. Knjiga I. Beograd 1951.

⁸ Catasto Agrario. 1929. Compartimento della Venezia Giulia, Provincia di Gorizia. Istituto centrale di statistica del Regno d'Italia. Roma 1933—1935.

⁹ Ekonomska analiza Goriških Brd. Planska komisija na OLO Gorica, 1950.

¹⁰ Glej o. c. pod 7.

Omejitev in notranja razmejitev

S treh strani so Brda izrazito prirodno omejena. S severa imamo veliko sleme Sabotin-Korada, preko katerega vodi danes čez Vrhovlje edina briška cesta. Kmetije in zaselki onstran razvodja niso več v Brdih. Na zahodu poteka naravna meja ob Idrijci, podobno kot na

Goriška Brda — situacijska skica

vzhodu ob Soči. Senik, Golo Brdo in Šentmaver so poslednje briške vasi ob obeh rekah. Manj izrazita je razmejitev na južni strani, kjer se briška slemena polagoma potaplja v Furlansko nižino. Kljub temu so gričevnati obronki med Kalvarijo in Krminsko goro, ki obrobajo Prevalsko ravnino, dovolj jasna meja napram Furlaniji. Narodnostna meja se ne sklada povsem s to razmejitevijo. Tako so na zahodni strani vasice Lože, Jenkovo, Potrušnje, Rutarji in Dolenje že močno pofurlanjene. Opazna je »furlanizacija« tudi v vasi Mirnik.

Trditve domačinov, da do koder je gričevje, je slovensko narodnostno ozemlje, danes ne drže več povsem, saj so naselja Spodnji in Zgornji Rusc ter Blankiž že do dobra furlanska, Muž ali Moša in Ločnik pa povsem. V obeh poslednjih nahajamo že prve Italijane, s katerimi prihajajo Brici v stik edino še v Gorici in Krminu. Poudariti pa moram, kako zelo živa je narodnostna zavest med Brici na našem slovenskem ozemlju.

Brda so po svoji naravi enotno področje. Ljudje ločijo le Zahodna in Vzhodna Brda (področje ob Idrijci in Soči) ali še bolj pogosto Zgornja in Spodnja. Razmejitev sloni v poslednjem primeru deloma na morfološki podlagi, deloma na kvaliteti prsti in na kulturah. Zgornja Brda so v vsakem primeru na slabšem.

Comel¹¹ in Bednarik¹² delita Brda po hidrografskih potezah v 1. Zgornja Brda med Idrijco in Reko, 2. Spodnja Brda med Reko in Biršo (ital. Versa) in 3. Goriška Brda v ožjem smislu med Biršo in Pevmico. Domačini te delitve ne poznajo, čeprav je v naravi dobro opazna. Izločajo pa kot enoto zase Kožbanski predel z vami: Sevnik, Vrhovlje, Brdce, Kožbana, Brezovk, Podpozničnik, Slapnik in Nozno, ki nosi skupno ime »Kamun«. Ime in razločevanje verjetno izvira iz kolonizacijskega razvoja.

Poslednji briški kmet je kmetija »Pri Urisku« (499 m), ne »Urška«, kot je napačno označeno na naših špecijalkah. Zaselek Zapotok in kmetija »Pri Kobalarju« nista nič več briški naselji, četudi segajo senožeti poslednjega daleč nizdol, po pobočjih Korade.

Današnja upravna razdelitev je bistveno drugačna od predvojne, ki je imela svoje korenine še v politični delitvi iz srednjega veka sem, ko je del Brd spadal pod Krmin in s tem pod Oglej oziroma pod njegovega naslednika Benetke, drugi del pa pod Gorico in se je nahajal v okviru avstrijskih dednih dežel. Reforme od Marije Terezije dalje so razdelile Brda na tri občine v Krminski kresiji (Biljana, Medana in Dolenje) in na dve v Goriški kresiji (Kojsko, Števerjan).¹³ Razdelitev je ohranila tudi Italija, ki je le Medansko občino priključila Biljani in prenesla sedež slednje na Dobrovo.

V narodnostnem pogledu je bila razdelitev na Krmin in Gorico gotovo škodljiva in tudi v gospodarskem pogledu ni povsem ustrezala, ker so na Krmin težili le kraji ob Birši in Reki.

Geološko-morfološke poteze

Morfologija Brd je v stvari enostavna. Živahna erozija v mehkih sedimentnih kameninah jih je razrezala v razgiban relief goric. Prav ima Bednarik, ko pravi, da leže Brda v nekaki skledi.¹⁴ Z obeh strani,

¹¹ Comel, o. c., str. 7.

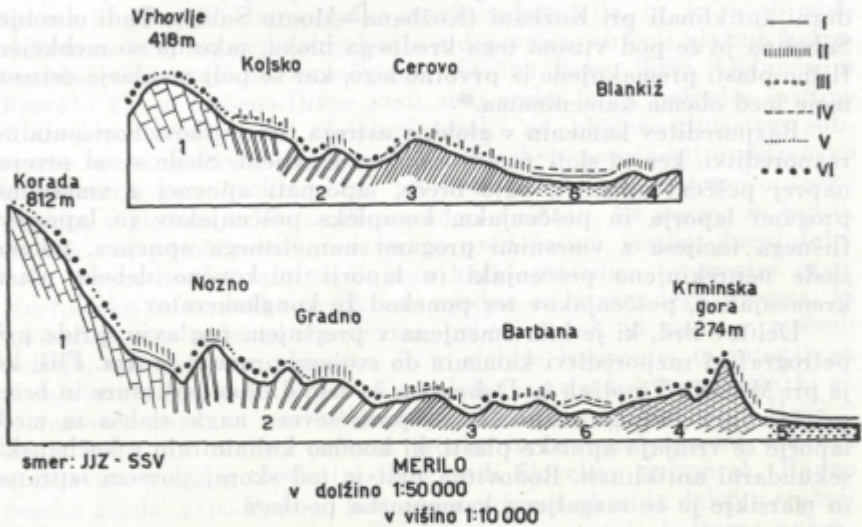
¹² Bednarik, o. c., str. 29.

¹³ Czoernig, o. c., str. 63.

¹⁴ Bednarik, o. c., str. 29.

z vzhoda in zahoda, jih obdajata dva relativno višja grebena, ki se polagoma od Korade spuščata na JJZ in na jug. Na zahodno slemo, ki poteka v smeri: Korada—Vrhovlje—Škrljevo—Hlevnik—Komnina—Neblo, se priključujejo le manjši obronki. Vzhodno slemo se pri Vrhovljah odloči od mejnega grebena, ki se nadaljuje v Sabotin in se vleče preko Kojškega, Huma in Števerjana do Kalvarije. Ni čudno, če Oslavje in Pevma že poredko štejejo k Brdom. Od tega grebena se odcepi tretje in osrednje slemo, ki je od obeh omenjenih nižje. Poteka od Gonjačev na Šmartno, Dobrovo in Medano. Pri Dobrovem

Sl. 1. Petrografski in kulturni prerez skozi Goriška Brda

1 = apniške plasti pomešane s plastmi laporja, breče in konglomerata; 2 = apniški laporji z vmesnimi plastmi peščenjakov in laporjev; 3 = laporji in peščenjaki z vmesnimi plastmi gline in ilovice; 4 = peščenjaki z vmesnimi glinastimi plastmi; 5 = konglomeratna in prodna nasipina; 6 = eluvij in močvirne plasti Prevala. — I = njive; II = vinogradi; III = sadovnjaki; IV = travniki; V = senožeti in košenice; VI = gozd

gre en njegov krak na Fojano in Rutarje in od tod na Krminsko goro. Drugi krak se že preje odcepi na Kozano in Vipolže. V sistemu teh treh slemen so še manjša, na katerih leže Višnjevnik, Vedrijan, Cerovo, Pevma in Oslavje.

Višine slemen so močno izenačene. Morfolog bo lahko kmalu podal določene rezultate o razvoju pokrajine ob upoštevanju toka obeh vodilnih rek: Reke z Kožbanjščkom in Birše z Oblunčem. Sama ravnina Prevala nudi zanimive probleme, ki se sučejo okoli njegovega nastanka in zamočvirjenja. Pogled na karto nakaže še en zanimiv problem: vsi pritoki Reke, z njo samo, imajo v povirju zahodno smer, iz katere zavijajo v ostrem kolenu na jug, dokler ne dosežejo glavne doline Reke, ki jih znova usmeri na zahod.

Geološko osnovo Brd¹⁵ tvorijo debeli skladi fliša (po domače imevanega »opoka«), ki je le lahko sprijet s kredno apniško podlago. Odložen je bil v veliki sinklinali, ki ima že povsem dinarsko smer. Kredna podlaga prihaja na dan v obeh krilnih antiklinalah: 1. v prvi s smerjo Sabotin—Korada so apniške plasti (apniški laporji, peščenjaki in konglomerati) močno razgaljene in dobro izražene; 2. v drugi je prav tako apnenčasto jedro, iz katerega je zgrajeno gričevje pri Medei v Furlaniji in, ki s tem tvori drugo krilo, potopljeno pod diluvialno naplavino Soče, Idrijce in Nadiže. Sinklinala ima v Zgornjih Brdih manjše tektonske motnje, ki so še najbolj izražene v sekundarni antiklinali pri Kožbani (Kožbana—Monte Subiz). Tudi obrobje Sabotina je že pod vtisom tega krednega bloka, tako da so mehkejše flišne plasti premaknjene iz prvotne lege, kar še bolj poudarja ostrost meje med obema kameninama.¹⁶

Razporeditev kamenin v globino ustreza tudi njihovi horizontalni razporeditvi, ker so sloji zaradi erozije razgaljeni. Slede si od severa naprej peščeni apnenci, nato breče, lapornati apnenci z vmesnimi progami laporja in peščenjaka, kompleks peščenjakov in laporjev flišnega facijesa z vmesnimi progami numulitnega apnenca, potem slede neprekinjeno peščenjaki in laporji in končno debela plast kremenjakov, peščenjakov ter ponekod že konglomeratov.

Delitev Brd, ki je bila omenjena v prejšnjem poglavju, pride pri petrografski razporeditvi kamenin do svojega pravega izraza. Fliš, ki je pri Medani, Vipolžah in Dobrovem še zelo drobne strukture in brez primešanega grobega materiala, se proti severu naglo slabša in med laporje se vrinjajo apniške plasti, ki končno kulminirajo v kožbanski sekundarni antiklinali. Rodovitna prst je tod skoraj povsem izprana in marsikje je že razgaljena kameninska podlaga.

Pedogeografske razmere

Pedološke razmere so v Brdih razmeroma dobro proučene. Comel, ki jih je podrobno raziskal, je pri tem prišel do konkretnih rezultatov glede razprostranjenosti kultur, obdelanosti in naseljenosti.¹⁷ Zaradi strmin in slabe sprijetosti slojev so skoraj vse prsti pod vplivom substrata. Običajno dajejo apniška tla grobo skeletno prst. Trave so na njih nizke in slabše kakovosti. Le kjer imamo naplavljeno rjavico, ki velikokrat po tonu prehaja v »terro rosso«, se kvaliteta zemlje naglo dvigne. Taka zemljišča prenašajo suše bolje kot opočna, četudi jih ne dosežajo v rodovitnosti, in jih kmetje zato vseeno radi obdelujejo. Comel omenja, da se je na teh eluvialnih prsteh, ki so rjave in rumenordeče barve, najraje razvil kostanjev gozd.¹⁸

¹⁵ Gortani, o. c., str. 249 in Comel, o. c., str. 9.

¹⁶ Comel, o. c., str. 9.

¹⁷ Comel, o. c., str. 8—9. — Alvisè Comel, I terreni del Collio. Studi Goriziani. V. 1927. Gorizia.

¹⁸ Comel, I terreni del Collio, l. c.

Povsem drugačne so razmere na flišnem substratu. Namesto ba-
 zičnega apnenca prevladajo kislí peski, laporji in glíne.¹⁹ Zaradi tega
 vse na flišu stvorjene prsti veliko prej zapadejo podzolaciji in potre-
 bujejo za ohranitev rodovitnosti obilo umetnih gnojil. Vendar obstoje
 razlike že na manjše razdalje. Večja primes apnenca med plastmi
 laporja ustvarja skeletna zemljišča. Zato so področja s tanko odejo
 prsti na živoskalni podlagi, kljub vegetacijski odeji, zelo podvržena
 eroziji, ki včasih razgalja cela pobočja. (Kožbana, Brdce, Nozno, Slap-
 nik, Šmartno in drugod.) Po drugi strani imamo v Spodnjih Brdih
 obširna področja prekrita z zelo drobnimi peski in debelimi plastmi
 ilovice in glíne, ki dajejo težka in neprodušna tla, in, ki se ob moč-
 nejšem nalivu, kaj rada preplavijo z deževnico, ob bolj vlažnih hidro-
 grafskih razmerah pa zamočvirijo. (Dolina Reke, Birše, Oblunča in
 Prevál.) Če so apneno-flišne prsti zelo grobe in za nežnejše rastline
 često neprimerne, grozi obdelani zemlji na peščeno-glinastem sub-
 stratu zaradi prevelike gostote in premajhne poroznosti enostransko
 izčrpavanje površinske plasti po vegetaciji. Tudi deževnica težko
 pronica v globino in tla naglo zapadejo sušnosti. Ne smemo se čuditi,
 če Bric rad potoži o suši, čeravno je pred petimi, šestimi dnevi deže-
 valo. Neprodinost tal ima še eno hujšo posledico — *erozijo prsti*.
 Morfološke in geološke prilike so ugodne za razvoj tega procesa, ki
 ugonablja vse naše gorice. Strma pobočja, dež, ki pada v močnih
 nalih, sušnost prsti, ki sega še v globlje horizonte, in intenzivna
 obdelava zemlje, vse to je porušilo nekdanje prirodno ravnotežje, ki ga
 je varovala naravna rastlinska odeja. Upravičeno pripominja Ilešič,²⁰
 da je treba pri razlagi procesa erozije in osiromašenja tal v Brdih
 upoštevati poleg geološke podlage tudi človekov prispevek. Ravno
 poseka gozda, kajti Brda so bila razen južnega obrobja daleč v srednji
 vek gozdnata, je uničujoče uplivala na novo nastalo kulturno pokra-
 jino. Stanje nam ponazuje razmere v samih Brdih. Južni obronki
 slemen, od Dobrovega in Cerovega na jug, globinske erozije ne poznajo
 razen na strmejših legah. Bolj ko gremo na sever, mlajša je pokrajina
 po svoji kolonizacijski zgodovini, bolj močna je erozija. Na južnem ob-
 robju je proces dosegel neke vrste ravnotežje. Tu so vsa pobočja ob-
 delana, pa če so še tako strma, medtem ko je kultura v Zgornjih
 Brdih omejena zgolj na zgornji del slemen in njihovih pobočij. V gra-
 pah zasledimo le gozd. Veliko je doprinesla k eroziji pretirana obdelava
 v preteklem stoletju. Ugodna gospodarska konjunktura za vino pod
 Avstroogrsko je pripravila številne kmete, da so zorali ledino ali
 skrčili gozd in zasadili vinograde. Pod Italijo so morali številne vino-
 grade opustiti zaradi male donosnosti. Erozija prsti je iz teh nasadov
 odnesla v razmeroma kratkem času najrodovitnejšo prst. Danes so

¹⁹ Comel Alvise, La pedogenesi nella Venezia Giulia. Bolletino della
 società adriatica di scienze naturali in Trieste, XXXIV. Trieste 1935, str. 75
 do 78.

²⁰ Ilešič Svetozar, Kmečka naselja na Primorskem. Geografski Vestnik.
 Ljubljana 1949/1950, str. 231.

opuščene brajde prekrite s tanko plastjo ruše, ki ne more nuditi erozijskemu procesu dovolj odpora.

Erozija prsti zavzema ponekod tak razmah, da postaja kmetovalčev boj zoper njo ne le obupen, ampak tudi do skrajnosti neekonomičen. V »Kamunu« niso redki primeri, da so domačini na spodnjem robu njiv izkopalili jame, v katere je deževnica naplavljalna zemljo, ki so jo potem v koših odnašali nazaj na njive ali pa k posameznim trtam. Ponekod se »plazec« cela pobočja (Slapnik), drugod se, kot že omenjeno, opuščajo vinogradi in zlasti njive (Kožbana, Šmartno, Višnjevnik).

Domača terminologija loči apniško in flišno zemljo. Flišna tla deli na štiri vrste: 1. siva opoka, 2. navadna opoka, ki se drobi v mel in je za vinograde in sadno drevje najprimernejša prst, 3. bela opoka z veliko primesjo apnenca in 4. ilovnata opoka. Največkrat ločijo domačini le težko in lahko prst. K prvi prištevajo vse glinaste in ilovnate, k drugi pa peščene in kamenite prsti. Lahka zemlja je sicer nekoliko manj rodovitna in na njej raste največkrat trta, ker običajne kulture le stežka zdrže grobo strukturo prsti. Težki zemlji priznava domačin vse polno prednosti, vendar ima slabost, da se po dežju razmočena površina sprime v skorjo, ki pozneje v svoji presušenosti še razpoka. Vrtnine na njej skorajda ne morejo ugodno uspevati.

Borba domačinov zoper erozijo je v Brdih istega značaja, kot v vsem ostalem Mediteranu — terase. Domače ime zanjo je brajda, termin, ki je prvotno pomenil nekaj drugega. Brajda je obrobljena z grivo — ježo terase, ki so jo nekoč obzidavali. Danes je griva navadno travnata in polna sadnega drevja. Pestra menjava teras in jež, brajd in griv, je bistvena poteza ne le obdelave tal, ampak tudi zemljiške razdelitve.

Klimatske razmere

Pomanjkanje meteoroloških postaj otežkoča podrobno obdelavo klime v Brdih, kar je velika škoda zaradi svojstvene lege regije in pa tudi iz gospodarskih ozirov. Občutljivejše kulture, kot vinograd in sadno drevje, zahtevajo poleg običajne kmetijsko varstvene pažnje še posebno pozornost z meteorološke strani. Sicer pa so tudi vse ostale naše vinorodne gorice zanemarjene s te strani. Uporaba sosednjih postaj pri interpolaciji ne prihaja v poštev zaradi svojstvene lege Brd in nerednega opazovanja. Zaradi pogostih presledkov v opazovanju nimamo niti ene dobe s potrebnimi petimi leti, kot osnove za primerjavo. Pomanjkljivost je še toliko hujša, ker Brda nimajo nobene lastne popolne postaje.

Prve meritve je izvedla postaja v Mirniku v razdobju od 1900—04. Najbolj pomembni podnevni faktor — temperatura, je opazovana le tri leta. Poleg tega je še en razlog, ki zmanjšuje vrednost

podatkov. Postaja leži v dokaj ozki dolini Idrijce ob skrajnem robu Brd in je odprta dotoku mrzlega zraka, ki priteka ob reki navzdol Sentlovrenc, ki je beležil podatke od leta 1929 do vojne in po njej znova, je le padavinska postaja. Novo ustanovljena postaja IV. reda (nepopolna) v Vipolžah je pričela delati z letom 1949. Toda neurejenost in netočnost podatkov zaenkrat onemogoča podrobno delo. Novo urejena padavinska postaja v Kojskem ima omenjene pomanjkljivosti v enaki meri. Zaradi tega sem uporabil za primerjavo Gorico, ki je najpopolnejša postaja v bližini. Vendar je klimatska lega Gorice toliko izjemna, da se podatki v mnogočem razlikujejo od stanja v Brdih. Pomanjkljivosti sem skušal nadomestiti z navedbami domačinov.

Klimo Primorja je podrobno proučil Ervin Biel v svojem delu »Klimatographie des ehemaligen österreichischen Küstenlandes«.²¹ Podatke za postajo Sentlovrenc sem povzel po »Padavinski karti« Oskarja Reye.²² Za Vipolže in Kojsko pa iz arhiva Hidrometeorološke službe.

Zaradi eksponiranosti Goriških Brd proti jugu in zahodu ter zaprtosti na severu in vzhodu prevladuje topla in sončna klima, ki sicer ne doseže goriške, je pa v primerjavi z Vipavsko dolino od te neprimerno ugodnejša. Jugozahodni vetrovi, ki so najbolj pogosti, donošajo topel morski zrak, ki se nad Furlansko ravnino še nadalje ogreje. Vremenski preobrati v zaledju prinesejo burjo, ki je v primeri z vipavsko neprimerno milejša. Bolj nevarni so trenutni temperaturni skoki, ki jih povprečki ne zabeležijo. (Pozeba marca 1951 in marca 1952.)

Temperatura je za Brda najbolj bistveni del klimatskega dogajanja toda ravno pri njej so podatki žal najbolj pomanjkljivi. Po Bielu povzemam sledeče navedbe.²³

			J	F	M	A	M	J	J
Mirnik	1900—1904	98 m	2,5	3,9	7,0	11,7	15,9	19,7	21,7
Gorica	1870—1914	86 m	2,9	4,4	7,6	12,4	16,6	20,5	22,9
Vipolže	1950—1952	98 m							
			A	S	O	N	D	Letno	Amplituda
Mirnik			20,8	17,3	12,6	7,5	4,3	12,1	19,2
Gorica			22,2	18,2	13,3	7,8	4,5	12,8	20,0
Vipolže								14,9	

Najhladnejši mesec je januar, medtem ko je december le za malenkost toplejši od februarja (Mediterranska klimatska poteza). Zelo

²¹ Biel Erwin, *Klimatographie des ehemaligen Österreichischen Küstenlandes*. Denkschrift der mat.-naturw. Klasse. Wien 1927.

²² Reya Oskar, *Padavinska karta Slovenije* Ljubljana 1946.

²³ Biel, o. c., str. 141.

markanten je temperaturni skok spomladi, ko se v kratkem razdobju dvigne temperatura čez 10 stopinj. Vendar skriva povprečna temperatura za vse tri pomladne mesece v sebi številne skoke navzdol, ki so redno katastrofalni za cvetoče drevje in trte. Tako beleži Biel,²⁴ da doseže temperatura v Gorici meseca marca, aprila in maja še prav hude zmrzali:

Gorica 1896—1915 M: -0,5 A: 5,2 M: 9,4.

Isti avtor omenja pozne nastope mraza in pozebe²⁵ za dobo 1901—1914 v Gorici, ki je segel v povprečju do 25. II., v ekstremu pa kar do 30. III. V poslednji številki so skrite vse pogoste pozebe cvetja, kajti češnje prično cveteti že v pričetku marca, breskve, marelice in hruške pa v drugi polovici marca. Primer take pozebe zaznamujemo pomladi 1951, ko je slana naredila obilo škode na breskvah.

Enako pomembni so podatki, ki navajajo dolžino v dnevih, ko je bila temperatura čez

	5 stopinj		10 stopinj		20 stopinj	
	začetek	konec	začetek	konec	začetek	konec
Mirnik	25. II.	9. XII.	4. IV.	31. X.	20. VI.	22. VIII.
Gorica	20. II.	11. XII.	31. III.	3. XI.	11. VI.	1. IX.

Vse dosedanje podatke moramo nekoliko reducirati, ker ležita i Gorica i Mirnik v nižji legi kot Brda in razen tega v zavetju. Zato je verjetno, da so zime v Brdih mrzlejšje, poletja pa toplejša. Prvo gre predvsem na račun burje, ki je zgoraj navedena kraja skoraj ne poznata. Toplotni obrat nastopa v Brdih edino pozimi v tesnih dolinah in ga zaznamujemo po megli. Tudi se vinogradi teh področij izogibajo.

Vipolže ²⁶	srednja mesečna	absolutna dnevna	
		minimum:	maxim.:
Januar	3,1	- 4,2	12,8
Februar	6,8	- 0,9	21,3
Marec	14,7	2,4	22,1

Za rast je pomembno, koliko dni je temperatura čez

	0 stopinj	5 stopinj	10 stopinj	20 stopinj
^{27a} Gorica	365	294	217	82
^{27a} Mirnik	365	287	210	65

²⁴ Biel, o. c., str. 146.

²⁵ Biel, o. c., str. 151.

²⁶ Arhiv Hidrometeorološkega zavoda v Ljubljani.

^{27a} Biel, o. c., str. 147.

Zlasti število dni, ko je temperatura čez 5 stopinj, je odločilno za marsikatero rastlino. Začetna temperatura za kaljenje koruze je 10 stopinj in turščica je najpomembnejši prehranbeni artikel v Brdih. Zlasti je zanimiva meja med mediteranskim in srednjeevropskim rastlinskim območjem, ki ima 280 dni s temperaturo čez 5 stopinj (Mirnik 285 dni). V tem primeru bi bila Brda le deloma v mediteranskem območju.^{27b} Sorazmerno velike nadmorske višine Zgornjih Brd kažejo, da se nahajamo če že ne na sami meji, pa vsaj v njeni bližini. Kmetija Kobalar ima že povsem srednjeevropsko podnebje, podobno klimatskim razmeram na Banjščici ali na Kolovratu.^{28a}

Slano sem že preje omenil, kot enega od najbolj nevarnih klimatskih elementov, saj povzroči poleg suše in toče največ škode na kmetijstvu. Pozeba sadnega in trtnega cvetja je praktično nepopravljiva. Iz podatkov za Kojško, Vipolže in Šentlovrenc je razvidno, da se pojavlja najčešče pozimi. Razen v teh mesecih je še najbolj pogosta v aprilu, kajti poleg maja je april v spomladanskem deževnem višku najbolj moker mesec. Reakcije na dež so gotovo pogoste slane. Kot so mi domačini zatrjevali, je do ledenih mož prav pogosta, po njih je ni več. Prva jesenska slana se pojavi šele po vseh svetih.

Slana je omejena na predele, kjer ni vetra. Pravi zimski mraz prinese šele burja. Drugače so zime sončne in majhna oblačnost še bolj poveča njihovo prijetnost. Od časa do časa nastopa deževje, kateremu sledi burja, ki včasih prinese tudi sneg v Zgornja Brda.

P a d a v i n e. Ta del klimatskega opazovanja je veliko bolj popoln, četudi do nastopa Italije nimamo v Brdih nobene meteorološke postaje. Šele 1920 prične delovati v Šentlovcu padavinska postaja, ki po drugi svetovni vojni od leta 1948 nadaljuje svoje delo. Ker leži v osrčju Brd, so nam njeni podatki toliko bolj dragoceni.

Šentlovrenc	1920—1940	1948—1951	1787 mm	1714 mm ²⁹
Mirnik	1901—1905		1759 mm ³⁰	
Gorica	1919—1940		1420 mm ³¹	
Krmin	1920		1458 mm ³²	
Kojško	1948—1950			1640 mm ³³
Vipolže	1948—1950			1450 mm ³⁴

Povprečno 1594 mm za cela Brda.

^{27b} Biel, o. c., str. 142.

^{28a} Tako zapade pozimi tudi do 3 metre snega, ki se obdrži še v mesec marec. (Po terenskih podatkih.)

²⁹ Reya, o. c.

³⁰ Biel, o. c.

³¹ Reya, o. c.

³² Reya, o. c.

³³ Arhiv Hidrometeorološkega zavoda.

³⁴ Arhiv Hidrometeorološkega zavoda.

Razporeditev po mesecih nam da sledeče stanje:

	J	F	M	A	M	J	J	A	S	O	N	D
Sentlovrenc	101	72	147	159	175	177	105	142	200	192	200	117 mm ²⁰
Krmin . .	80	61	122	135	147	150	97	110	158	149	151	100 mm ²⁰
Gorica . .	84	51	120	124	131	147	90	114	157	141	164	97 mm ²⁰
Kojsko . .	130	60	69	131	123	201	110	132	113	117	258	127 mm ²⁰

V oči pada močan porast padavin v poznih pomladnih mesecih in v zgodnjem poletju. Maj in junij sta poleg oktobra med najbolj deževnimi meseci, kar je za kmetijstvo velikega pomena. Februarska suša je več kot izrazita, nekoliko manj je viden sekundarni minimum v juliju in avgustu. Bricu poleti tako rekoč nikoli ni dovolj dežja. Rad bi videl, da bi padal pogosteje in v manjših nalivih. Dež prinašajo Brdom dvojne vremenske prilike. Najbolj pogosto ga prižene jugozahodnik. Ko potegne, se začno ob Koradi nabirati goste adiabatične megle. Vlažen topel veter tira z morja zrak, ki v pogostih nalivih odlaga svojo vlogo. Če se pojavi jugozahodnik v topli polovici leta, ustvari včasih v zraku toliko obilico sopare, da postane naravnost zadušno. Brici imenujejo tak veter »čafajoč«. Dež, ki ga ne prinese mornik, ampak vzhodnik ali hrvaški veter imenovan, je le kratkotrajen. »Dež z gora ni dolgo.«

V poletnih mesecih se zrak zaradi segrevanja naglo dvigne v višino. Poletne nevihte, ki se ob tem stvorijo, prinesejo le malo dežja, toda toliko raje točo. Zanj nima Bric nobenega pravila, kot pravijo, pride še največkrat z zahodne strani. (Običajni dež pride z juga ali jugozahoda.) Po Bielu povzemam navedbe za Gorico in Mirnik:

Število dni z nevihto	J	F	M	A	M	J	J	A	S	O	N	D		
Mirnik	40,8	0	0,5	1,0	2,7	6,0	7,3	7,7	6,7	3,7	3,7	0,7	1,0 ³⁵	
Gorica	33,8		0,1	0,5	0,7	1,6	3,9	6,8	7,5	5,6	4,1	2,0	0,9	0,3 ³⁵

Zanimivo je, da obišče toča najraje osrednji del Brd, zlasti okolico Višnjevika in Krasnega.

Od vetrov je najmočnejša burja, ki se tudi z največjo rednostjo pojavlja. Zimski mraz je običajno zvezan z njo. Moč ima še daleč v pomlad in kmetje se radi še posebej spomnijo marčne burje, ki napravi obilo škode na cvetočih češnjah. Najhujša je na zahodni strani, kjer morajo, kot na primer v Kamunu, obtežiti žlebnike na strehah s kamenjem. Zelo močna je tudi v Vrhovljah in pri Šmartnem, ki izziva s svojo eksponirano lego. Pri Dobrovem, zlasti pri Vipolžah in Neblem, izgubi na moči. Od burje je veliko odvisno, kdaj dozori sadje. Ekološke razmere, ki se jih bom še dotaknil, nam bodo to dobro ilustrirale.³⁵

³⁵ Biel, o. c.

³⁶ Poseben primer je bil marca 1952. V dneh, ko so v osrednji Sloveniji divjali snežni meteži, je v Brdih padal leden dež in povzročil hudo žled. Škoda na polomljenem drevju gre v milijone dinarjev. Zlasti so trpeli kostanjevi gozdovi v Zgornjih Brdih.

Zaključimo lahko, da imajo Brda ugodno klimo, v kateri se uveljavljajo preko zime že srednjeevropske podnebne razmere. Poleti imamo omiljeno sredozemsko podnebje. Zato se tudi oljka le še dotika Brd.^{30a} Odlika briške klime je zlasti sončnost in relativno zavetje pred burjo, ki na našem Primorju marsikje potisne klimatsko mejo daleč nazaj k morju.

Hidrografija

Hidrografsko omrežje v Brdih je malo pomembno. Večina vod so navadni potoki, edino Reka, Kožbanjšček, Birša in Pevmica so nekoliko večje. Zato domačini navadno imenujejo večino vod kar na kratko »potok«.

Glavna odtočnica Reka ima dva kraka. Prvi priteka izpod Vrhovelj in teče mimo Dobrovega na zahod, drugi, z imenom Kožbanjšček, izvira v istoimenski kotlinici. Dolina Reke je sorazmerno široka in edino pod Neblim se nekoliko zoži. Povsod drugod teče po debeli plasti naplavine, pod katero se nahaja plast proda. V naplavini najdemo ostanke debel in podobnega materiala, kar zavaja k misli na nekdanjo zamočvirjenost doline.

Običajno teko vse briške vode v spodnjem toku po naplavini, ki je zaradi prevlade glinastih snovi navadno za obdelavo preveč mokrotna. Gradivo dobavlja erozija prsti in globinska erozija, ki je zelo močna v povirjih.

Poleti vsi manjši potoki usahnejo. Napolni jih šele kak večji naliv. Le glavna hidrografska mreža ohrani nekaj vode in sem morajo hoditi domačini ponjo.

Ob tem naj še na kratko omenim preskrbo briških naselij z vodo. Običajno ima vsaka vas v svoji okolici stalen studenec. Težje je z vodo za živino in škropljenje. Mlake in kali ob vhodih v vasi se kmalu osuše, četudi so sem ter tja cementirani. V takem primeru hodijo po vodo v bližnji potok, ko jo pa zmanjka, v bližnjo reko. Seveda so razdalje pogosto velike.

Fojana in Barbana imata svoje stalne studence blizu meje. Ob suši, kot je bila leta 1950, so ti studenci edini vir za pitno vodo. Po vodo za živino hodijo v Reko. Z Dobrovega in Višnjevika so ob zelo hudih sušah hodili po njo daleč proti Neblemu v Reko. Podobno tudi Šentlovrenc. Vedrijan ima v grapi, v »potoku«, stalno vodo. Nekoliko više so v bližini studenci za pitno vodo. Veliko na slabšem je Šmartno, ki zaradi požiga med vojno še danes nima urejene preskrbe. Ob suši morajo po vodo za živino do Dobrovega in še dlje. Kojško in Hum imata obilo vode na severni strani griča Sv. Križ. Vsa dolina pod vasmi Brestje, Figovci in Breg je polna studencev in tudi Pevmica, ki tukaj izvira, nikoli ne usahne. Iz Kožbane morajo dostikrat po vodo v dolino do Kožbanjščka, vendar imajo vaški studenci zaradi bližine Korade bolj stalen značaj. Bolj urejeno preskrbo z vodo imajo Vipolže.

^{30a} Massi, o. c., str. 35.

Tudi Cerovo trpi žejo v enaki meri kot ostali briški kraji. Do Vipolž hodijo ob suši po vodo prebivalci Kozane, ko jim prične zmanjkovati vode za živino.

Vse omenjene težave povzroči že pomanjkanje dežja na krajše razdobje in ni nikakor potrebna tolika suša, kot n. pr. leta 1950.

Pred nekaj leti so pričeli graditi v Brdih vodovod iz Plav. Težavne terenske prilike so delo zavlekle tako, da je šele spomladi 1953 dosegel Dobrovo. Še vedno pa niso pričeta dela za drugi krak, ki bo potekal od Kojškega na Cerovo, kot tudi pri manjših podaljških na Kozano in na Neblo. Prav gotovo pa pomeni vodovod v Brdih veliko pridobitev, ki bo veliko pripomogla k boljšim življenjskim pogojem v Brdih.

Poplave se pojavijo ob dolgotrajnem jesenskem oziroma redkeje ob pomladnem deževju. Najbolj prizadete so glavne doline, kjer teko reke počasi in imajo že povsem ravninski značaj. Niso redki primeri, da, ko se utrga oblak, poplavijo tudi manjši potoki, medtem ko se na poljih nabere voda v velike mlake, povzročene zaradi neprodušnosti tal. Tod ostane zemlja za daljšo dobo vlažna, če že ne premokra.

Fitogeografija in razporedba kulturne pokrajine

O prirodni vegetaciji v Brdih je še največ pisal Comel.³⁷ Massijeve in Tomažičeve navedbe so bolj spolšnega značaja.³⁸ Obe deli se Brd le mimogrede dotakneta. Prav tako tudi Beck von Mannagetta.^{39a}

Že pri klimatološkem orisu sem naznačil, da se na briškem ozemlju stikata dve podnebni regiji. Isto delitev najdemo tudi pri vegetacijskih formacijah. Višji deli Brd, zlasti Korada, tvorijo polotok srednjeevropske flore, ki sega daleč proti Furlanski nižini. Ostali del pripada pontsko-ilirski flori, pomešani z elementi mediterana.^{38, 39a} Dviganje Brd proti notranjosti povzroči slabo opazne vegetacijske etaže.

Prvotna rastlinska odeja je bila po vsej verjetnosti kraški gozd.^{38b} Rimski viri omenjajo, da je bil tedaj kultiviran spodnji rob.^{38c} Kulti-vacija je potisnila ta svetel gozd^{38b} na severna in v manjši meri na

³⁷ Alvise Comel, I terreni del Collio. Studi Goriziani. V. Gorizia 1927. Str. 9. — Alvise Comel, Su alcune correlazioni fra terreno e culture nei dintorni di Gorizia. Studi Goriziani. VIII. Gorizia 1950, str. 6—9.

³⁸ Massi, o. c., str. 55—56. — Tomažič Gabrijel, Donos k spoznavanju razprostranjenosti rastlin na Slovenskem, I. Geografski Vestnik. Ljubljana 1928, str. 98—106.

^{39a} Beck v. Mannagetta, Vegetationsstudien in den Ostalpen. Die Verbreitung der mediterranen, illyrischen und mitteleuropäisch-alpinen Flora im Isonzo-Tale. Separat-Abdruck aus den Verhandlungen der k. k. zoologisch-botanischen Gesellschaft in Wien. Wien 1908.

^{38b} Beck, o Mannagetta, str. 9—10, 34—35.

^{38c} Rutar, o. c., str. 42.

zahodna slemena in pobočja. V Zgornjih Brdih je ostal gozd povsod tam, kjer je bila zemlja preslaba za obdelavo. Z leti kriz, ki so se v novejši dobi znova in znova oglašale, je s sečnjo boljšega lesa doživljal stalno degeneracijo, zaradi česar imajo današnji »boški«, kot pravijo Brici gozdu, izredno slabo kvaliteto in prevladuje v njih manjvredna hosta in grmičevje.

Eden pglavitnih elementov »ilirskega gozda« je bil kostanj.^{55b} V spodnjih Brdih je verjetno bolj slabo uspeval, kajti megla, vlaga in rja mu veliko škodujejo. Nasprotno je imel v Zgornjih Brdih vedno dobre pogoje za rast. Tod je ohranjen še danes v večjih površinah v okolici Kožbane, »Gluhega« Vrhovlja, Noznega, Krasnega in Slapnika. Najbolje se počuti na terenih, ki niso presuhi in ne prevlažni. Sončne lege so mu najljubše. Večina kostanja so maroni zelo dobre kvalitete. Zanimivo je, da je navezan predvsem na višine nad 250 metrov.

Nov floristični element, ki se je pojavil šele v XIX. stoletju in se danes vedno bolj uveljavlja v boških, je akacija ali točneje robinija. Njena izredno hitra rast jo odlikuje pred drugimi vrstami drevja in ji pomaga, da se naglo širi. Domačini jo pospešujejo, ker jim daje dober les za kolje pri trtah v vinogradih. Skoraj vsak kmet ima na različnih krajih poleg boška tudi kos akacijeve hoste. Slaba stran robinije je v tem, da s svojo neugnano rastjo zaduši vso ostalo vegetacijo v bližini, četudi je vsako leto na novo otrebljena.

Ostali floristični elementi gozda so še hrast, gaber in zlasti leska. Stalna in nepravilna sečnja povzroča, da ostane večina drevja le nizko grmičevje. Na južnih pobočjih se nekako nad 600 m začne pojavljati bukev kot primer srednjeevropske flore.

Borovih gozdov v Brdih ni. Kjer jih imamo, so v večini primerov umetno zasajeni. V vzhodnih bolj zaščitenih Brdih se pojavlja mediteranski element cipresa.

V srednjem rodovitnem delu Brd je gozd večidel le v grapah in na severnih slemenih. V večjih strnjenih površinah se je ohranil gozd edino, če je bil v lasti grofovske veleposesti, ki ga je obvarovala pred poseko. (Na primer: severno pobočje slemena, ki se vleče od Dobrovega na Rutarje in ki je bilo last grofa Bagverja.) Zanimivo je področje, ki leži severno od Krminske gore. Slaba peščena zemlja, ki ni primerna za kmetijstvo, je zavrila poselitev. Tudi veleposest, ki je imela tod velike parcele v svoji lasti, je ovirala kolonizacijo in tako se je ohranil gozd na izredno širokem in strnjenem kompleksu.

Drugi tip rastja, ki ga najdemo v Brdih, so pašniki in močvirno rastje. Prvi so brez dvoma umetna tvorba, četudi pozna ilirska flora možnost prirodnih jas.⁵⁵ Drugi tip rastja je bil še do nedavna ohranjen v Prevalu. Pred pričetkom melioracije je bil ves Preval ena sama mokrina z močvirno vegetacijo, ki jo domačini imenujejo »palúd«. Od tod ime »palúd« za ves zahodni del Prevala in tudi naziv paludasta zemlja, to je travnik, na katerem je kmet kosil travo za steljo. Izvedba melioracije je skoraj povsem izkrčila to obliko rastja.

Izredno zanimivi so podatki iz fenoloških opazovanj. Nudijo nam vpogled v klimatske razmere v podrobnem. Žal je področje še malo obdelano in mu bo potreba posvetiti več pozornosti.

Hude zime v sedanjem in v preteklem stoletju so v mnogočem doprinesle, da sta oljka in mandelj izginila iz Brd. Starejši zapisi poročajo, da so še v prvi polovici XIX. stoletja večji posestniki pridelali in iztisnili do poldrugi hektoliter olja.³⁹ Cerkev v Kojskem je pridelala celo do tri hl olja.⁴⁰ Huda zima leta 1928 je uničila poslednje mandeljne.

Najprej cvetijo češnje, če je mila zima, že celo konec februarja, drugače v drugi polovici marca. Za njimi slede breskve ali marelice, ki se prav tako ravnaajo po dolžini zime: ali konec marca ali v začetku aprila. Nato slede hruške, trta in jabolane.

Bolj točne so navedbe o dozoritvi. Zlasti češnja, ki je razprostranjena v vseh Brdih, nam dobro ilustrira fenološke prilike. Najprej dozore češnje pri Pevmi. Skoraj ob istem času jih najdemo okoli Spodnjega Cerovega, zlasti v okolici naselja Jazbine. Češnje dozore ob izredno mili zimi že v pričetku aprila, ob normalnih razmerah v drugi polovici aprila. Bolj kot gremo v notranjost Brd, bolj se večja zakasnitev, tako da imamo kraje, ki so za več kot dvajset dni v zaostanku

Pevma in Jazbine najbolj zgodnje	Hum	— 7 do — 11 dni
Števerjan, Sp. Cerovo normalno	Višnjevik	— 10 do — 11 dni
Zg. Cerovo, Snežeče	Kožbana	— 12 do — 15 dni
Vipolže	Kojsko	— 14 dni
Medana	Šmartno	— 15 do — 16 dni
Dobrovo	Gonjače	— 17 dni
Neblo	Gluho Vrhovlje	— 17 dni
Gradno	Senik	— 17 do — 18 dni

Kmetija pri Vrisku — 20 dni zaostanka.⁴¹

Pri zorenju imajo velik pomen tudi drobne mofrološke prilike. V Gradnem pri Višnjeviku zaradi ugodne lege in zavetja dozore češnje za 4—5 dni prej. Malo oddaljene Gonjače zaostanejo tudi do pet dni za Šmartnim. Prednost imajo kraji, ki se nahajajo na prisojnih pobočjih v zatišju pred burjo in slano. Vsi ti podatki veljajo končno tudi za ostalo sadje in pridelke. Razumljivo je, da so zgornje navedbe generalizirane, saj se prilike povsem izpremene že na razdaljo 10 do 20 minut.

Vse dosedanje navedbe lahko strnemo v pregledu razporeditve kulturne zemlje. S severa na jug zasledimo, če upo-

³⁹ Po ustnem pripovedovanju številnih domačinov.

⁴⁰ Navedbe tov. Ferjančiča, župnika v Kojskem, ki je našel podatke v župnem arhivu.

⁴¹ Nabrano na terenu.

števam poglavitne klimatske in pedološke elemente, nekako štiri področja.

1. Prvo področje obsega celotni Kamun, dolino Kožbanjščka do Peternela, naselja Nozno, Breg, Britof in Gluho ter Slepo Vrhovlje. Edafske prilike so neugodne zaradi prevlade apnenca in apnene breče. Izredno močna erozija prsti velikokrat sproti odnaša vso rodovitno prst, zato se povsod kažejo gola pobočja. Zaradi ostrejših klimatskih prilik imamo relativen zaostanek vseh pridelkov. Velik negativen vpliv na rast ima burja. Kulturna zemlja je omejena zgolj na temena slemen in na morebitne terase na pobočjih. Večino ozemlja pokriva slab degeneriran gozd, grmičevje in nizka, za pašo pogosto neuporabna trava.

2. V skoraj neopaznem prehodu se prične proti jugu drugo področje. Obsega višje dele slemen, ki se spuščajo v dolino Reke in Pevnice: Hlevnik, Slavče, Gradno, Višnjevnik, Vedrijan, Šmartno, Kojsko, Hum in Števerjan. V plasteh prično prevladovati laporji. Apnenca je proti jugu vedno manj. Erozija prsti je še razmeroma huda. Razen zgornjih delov slemen so že kultivirana tudi pobočja. Burja je še zelo huda na eksponiranih mestih, drugod v zatišjih imamo že občutljivejše rastlinske zvrsti. Grape in doline so navadno gozdnate, kjer se pa razširijo, imamo nekaj njiv (katastrske občine: Višnjevnik, Šmartno, Vedrijan, Kojsko, Zgornje Cerovo).

3. Tretje področje je pas onih toplih in sončnih Brd, ki burje skorajda več ne poznajo. Večina pobočij je v celoti kultivirana, edino severne strani slemen so pogosto gozdnate. Erozija prsti je majhna in jo najdemo edino na strmejših legah. Doline so široke, saj so vrezane v laporne, glinaste in peščene plasti in navadno prekrite z naplavinno. Na bolj mokrih področjih nahajamo že pričetke prehoda v 4. pas. Področje obsega katastrske občine: Biljana, Medana, Vipolže in Spodnje Cerovo na našem ozemlju ter Pevmo, Oslavje in Podgoro na italijanski strani.

4. Četrto področje obsega ono ravninsko zemljo, ki ima značaj naplavljenih in nasutih ravnin, kot je to Preval, Palud in spodnji deli dolin Birče in Oblunča. Še do nedavna so se razprostirala preko njih močvirja. Melioracija iz leta 1936 je omogočila obdelavo. To so obenem najtoplejši briški predeli, kjer burje sploh ne poznajo več. Namesto erozije prsti imamo pogoste poplave. Številna polja, ki se tukaj širijo, imajo značaj briške žitnice. Področje zapirajo z dveh strani gozdnata pobočja Kalvarije in Krminske gore.

Večina pasov se vleče v podolžni smeri od severozahoda na jugovzhod, izvzemši poslednjega, ki je za Brda pravzaprav tuje telo. Meje med posameznimi področji so neizrazite in je zato vsako ostro razmejevanje nenaravno in neosnovano. Naj bodo le pripomoček za rajonizacijo pri poznejšem obravnavanju gospodarske geografije.

Zgodovinski pregled

Prve omembe Brd izvirajo iz rimske dobe, ko je bil rob proti Furlaniji že kultiviran. Rimske najdbe so še danes dokaj pogoste, zlasti okoli Števerjana.⁴² Še večjo starost da slutiti ime naselja »Gródišče«, zaselka, ki leži v bližini Plešivega.

Slovenci so se naselili v Brdih strnjeno in se obdržali na meji, ki je ostala, razen majhnih izprememb v našo škodo, skoraj neizpremenjena.⁴³ Kolonizacijo Furlanske ravnine je zavrl langobardski limes, ki je imel v bližini Brd dve močni postojanki: v Čedadu in v Krminu. Ločnik in Moša sta bila šele pozneje pofurlanjeni.⁴⁴ Po cerkveno-upravni razdelitvi so Brda spadala pod samostan v Rožacu (Rosazzo) in bila razdeljena na dva vikariata, na vzhodnega v Biljani in na zahodnega v Prapotnem.

Priključitev ozemlja oglejskega patriarhata k nemškemu cesarstvu je prineslo tudi v Brda kolonizacijo nemških plemiških družin. V tem času slišimo za kraje: Pevma, Števerjan, Cerovo, Kojsko, Snežeče, Vipolže, Dobrovo, Fojana, Moša in Ločnik, kot za središča plemiških rodov. Iz tega časa so v listinah tudi prve omembe naselij v Brdih. Prve letnice zaznamujemo za Kojsko 1135, Vipolže 1170, Fojana 1188, Števerjan in Pevma 1181, Cerovo in Biljana 1205, Mirnik 1252, Neblo in Višnjevnik 1238, Snežeče 1266, Martinjak 1270, Kozana 1272, Barbana 1282, Gradno 1212, Šentlovrenc 1300, Nozno 1304, Šmartno 1317, Vedrijan in Hruševlje 1319, Lazne 1321, Dobrovo 1323 in Kožbana 1353.⁴⁵ Deloma so prišla Brda v posest goriških grofov in nato Habsburžanov, ko so prevzeli goriško dediščino. Pojav habsburške velike sile na beneških mejah in politična trenja v tedanji Evropi so se na našem ozemlju odražala v obeh beneških vojnah (prva beneška vojna od 1507 do 1519 in druga od 1615 do 1617). Brda so v teh spopadih zelo trpela, saj so bila zaradi svoje strateške lege stalen cilj napadov ene in druge vojske. Vojna vihra je šla kar trikrat čez Brda. Benečanom je uspelo požgati Dobrovo in uničiti avstrijski trdnjavi Šmartno in Kojsko, vendar so vojno izgubili zaradi porazov na evropskih bojiščih. Napoleonske vojske so šle z nekoliko manjšo škodo čez Brda. Stari domačini pripovedujejo še danes (po ustnem izročilu ohranjen spomin) o obleganju Šmartnega po Francozih.

Ljudska tradicija je le malo dogodkov ohranila v ustnem izročilu. Ker omenja Kos⁴⁶ grad Rittersberg, ki naj bi ležal med Višnjevkom, Gradnim in Snežecami, naj omenim, da so mi v Višnjevku pripovedovali o ostankih ruševin v bližini Gradnega, imenovanih »gradice«.

⁴² Rutar, o. c., str. 128.

⁴³ Kos Milko, Zgodovina Slovencev. Ljubljana 1933, str. 38—39.

⁴⁴ Poročilo o pregledu jezikovne meje od Ločnika do Mirnika oziroma do Slovenske Benečije, sestavljeno po pooblaščenih za popis jezikovne meje, od dr. Avgusta Sfiligoja in Ludvika Zorzuta.

⁴⁵ Kos Franc, Goriška Brda v srednjem veku. Jadranski almanah, Trst 1923, str. 10—50.

⁴⁶ Kos Franc, o. c., str. 32.

Ali gre mogoče za omenjeno plemiško postojanko? Dobro je ohranjen spomin na nekdanjo mejo med Beneško republiko in Avstrijo, ki je puščala Benečanom v last Šentlovrenc, Škrljevo in Mirnik. Še danes se sliši za Šentlovrenc pristavek »beneški«. Šmartno in Šentlovrenc sta bili obmejni trdnjavi obeh konkurentk. V omenjenih bojih so prihajali do izraza tudi manjši gradovi, kot Dobrovo, Vipolže, Cerovo in Kojško. Ostanke utrdb zasledimo v Šmartnem (pet stolpov z obzidjem okoli vasi), v Biljani in v Šentlovincu. Velikokrat zunanost vseh teh starih vasi spominja zaradi zgnetenosti in zaokroženosti zunanje fronte hiš na utrjena naselja kot jih najdemo v Mediteranu.

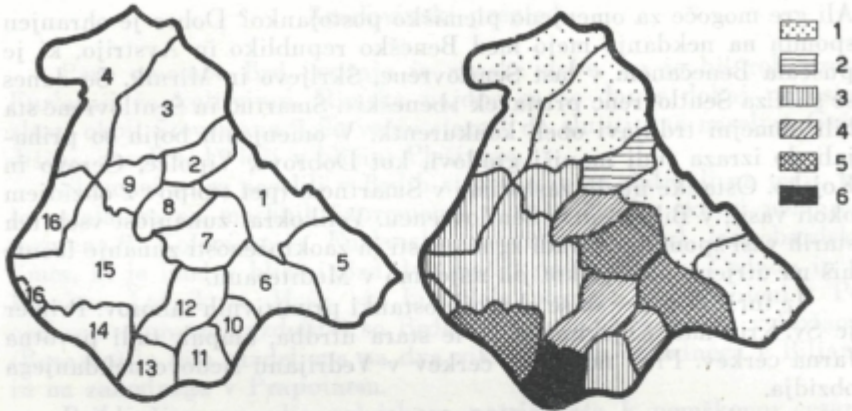
Iz turških bojev so se ohranili ostanki primitivnih taborov. Primer je Sv. Križ nad Kojškim, ki ni le stara utrdba, ampak tudi prvotna farna cerkev. Prav tako ima cerkev v Vedrijanu sledove nekdanjega obzidja.

Prebivalstvo

Mlajšo zgodovino lahko nadaljujemo s pregledom gibanja prebivalstva, o katerem imamo prve podatke šele iz druge polovice XIX. stoletja, ko prično uradna štetja. V nasprotju z ostalo Slovenijo je v Brdih rast prebivalstva v XIX. stoletju veliko počasnejša. Po prvi svetovni vojni sledi splošno nazadovanje, ki ga je poslednja vojna še pospešila. Bližina mesta Gorice in komercializirano gospodarstvo je že zgodaj usmerjalo stalen odtok ljudi v mesta nekdanjih avstroogrskih pokrajin. Zlasti so se izseljevali prebivalci iz prvega, najvišje ležečega pasu, iz katastrskih občin: Vrhovlje, Krasno, Kožbana, Mirnik. Njih neugodna prometna lega, malo rodovitna prst, ki jo stalno izpira erozija, in ostri klimatski pogoji so povzročali, da imamo v celotnem področju nazadovanje od leta 1870 do 1931 za 16,4 %, a če odštejemo celotno, po novih mejah razdeljeno katarstrsko občino Mirnik in upoštevamo odnos preostalih k.o. do leta 1948, znaša padec celo 30,6 %. V nasprotju z ostalima pasovoma je tukaj nazadovanje stalno in le izjemoma je med dvema štetjema opazen rahel porast. Tudi nas ne sme prevarati razmeroma nizka aritmetična gostota prebivalstva (Vrhovlje 38,0, Krasno 56,9, Kožbana 33,5, Mirnik 37,8 prebivalcev na kvadratni kilometer) in tudi navidezno nizka fiziološka, poljedelska in agrarna gostota (KLO Kožbana: fiziološka gostota 467, poljedelska 405, agrarna 77,2 prebivalcev na kv. km). Področje je izrazito agrarno prenaseljeno.^{46a}

^{46a} Gostota prebivalstva je v prvem področju naslednja:

K. o.	Aritmet.	Fiziološka	KLO	Agrarna	Poljedelska
Vrhovlje	38,0	98,6	Kožbana	77,2	405
Krasno	56,9	106,8	Slovenija ima:		
Kožbana	33,5	101,2	aritmetično gostoto 70		
Mirnik	37,8	219,2	fiziološko gostoto 312		
I področje	38,2	121,0	agrarno gostoto 84,3		
			poljedelsko gostoto 191,0		

Sl. 2

Sl. 3

Sl. 2. Skica upravne razdelitve po katastrskih občinah v Goriških Brdih
 1 Vrhovlje, 2 Krasno, 3 Kožbana, 4 Mirnik, 5 Podsabotin, 6 Kojško, 7 Smartno, 8 Vedrijan,
 9 Višnjevik, 10 Gor. Cerovo, 11 Dol. Cerovo, 12 Kozana, 13 Vipolže, 14 Medana, 15 Biljana,
 16 Dolenje

Sl. 3. Aritmetična gostota v Goriških Brdih po katastrskih občinah

Na kvadratni kilometer pride prebivalcev: 1 = manj kot 50; 2 = 50–80; 3 = 80–120;
 4 = 120–160; 5 = 160–190; 6 = nad 190

I.

K. o.	1870	1880	1890	1900	1910	1921	1931	1948
Vrhovlje	290	270	261	266	299	281	252	201
Krasno	152	145	155	161	171	142	153	139
Kožbana	500	462	471	462	391	411	403	313
Mirnik	873	872	805	819	749	845	580	274
	1815	1704	1692	1708	1610	1679	1188	927

II.

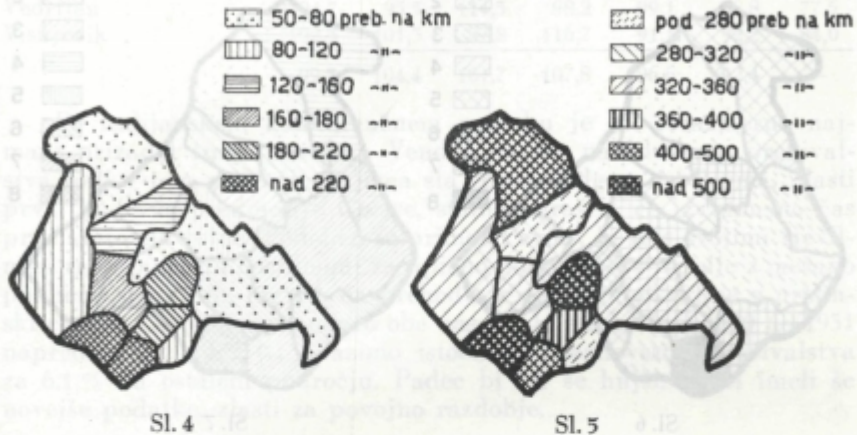
Vrhovlje	100	93,1	90,0	91,8	103,1	96,9	86,9	69,4
Krasno	100	95,4	101,9	105,8	112,4	93,5	100,6	90,8
Kožbana	100	92,4	94,2	92,4	78,2	82,2	80,6	62,6
Mirnik	100	94,8	92,3	93,9	75,8	96,8	66,3	—
	100	93,9	93,3	94,2	88,8	92,6	83,6	—

III.

	1870/80	1880/90	1890/00	1900/10	1910/21	1921/31	1931/48
Vrhovlje	93,1	96,7	101,9	112,5	93,9	89,7	79,8
Krasno	95,4	106,8	103,8	106,2	83,1	107,7	92,9
Kožbana	92,4	101,9	98,1	84,7	105,1	98,1	77,7
Mirnik	94,8	97,4	101,7	91,5	112,8	68,7	—
	93,9	99,3	100,9	94,5	104,2	76,8	—

Prva tabela podaja številčno stanje prebivalstva ob posameznih štetjih. Na drugi strani je prikazano gibanje prebivalstva ob posameznih popisih v odnosu do štetja iz leta 1900. Rast in padec prebivalstva med posameznimi zaporednimi štetji prikazuje poslednja tabela.

Sl. 4

Sl. 5

Sl. 4. Agrarna gostota v Goriških Brdih po krajevnih ljudskih odborih, po stanju iz leta 1950

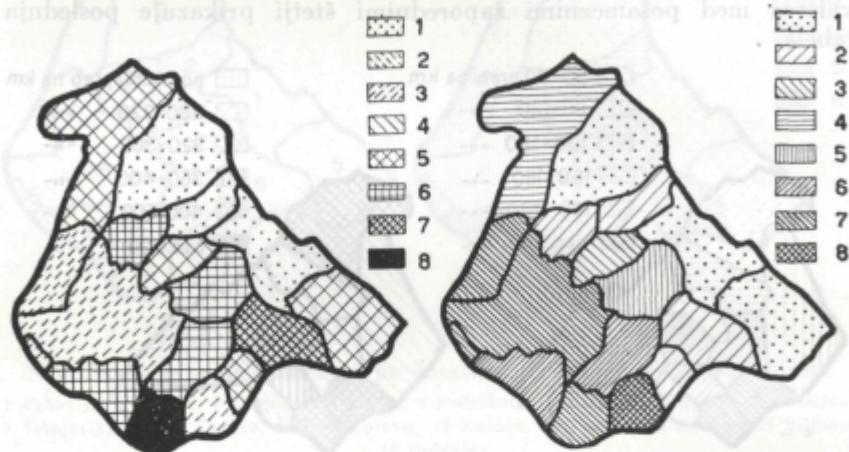
Sl. 5. Poljedelska gostota v Goriških Brdih po krajevnih ljudskih odborih

Drugačnega značaja so razmere v drugem, osrednjem pasu Brd. Sicer se področje ne odlikuje po obilici dobrih in rodovitnih tal, vendar njih visoki odstotek omogoča, da se je prebivalstvo nakopičilo in doseglo ono mejo skrite prenaseljenosti, ki nam jo fiziološka in poljedelska gostota veliko boljše prikazujeta kot običajna aritmetična.

Katastrska občina	Arit. gost.	Fiziol. gost.	Poljed. gost.	Agrar. gost.
Podsabotin	37,8	202,7	—	—
Kojsko	169,8	269,2	—	—
Šmartno	168,1	248,8	—	—
Vedrijan	128,9	203,0	—	—
Višnjevnik	86,0	223,5	—	—
KLO				
Kojsko	—	—	332	69,2
Šmartno	—	—	334	205,0
Višnjevnik	—	—	259	132,6
	114,6	241,9	375	93,6

Zaradi tega je razumljivo, da se nazadovanje prebivalstva pojavi šele po prvi svetovni vojni, ko je vinogradništvo doživelo hud udarec z zasedbo Brd po Italiji in so ljudje morali iskati zaslužek izven

svojega domačega kraja. Stalen porast do leta 1910, ko doseže prebivalstvo višek, je zaključen s svetovno vojno. Od leta 1910 naprej nazaduje prebivalstvo za 23,5 % (brez občine Šentmaver) do l. 1948.

Sl. 6

Sl. 7

Sl. 6. Fiziološka gostota v Goriških Brdih po katastrskih občinah

Na kvadratni kilometer obdelanih tal pride: 1 = 80–110; 2 = 110–140; 3 = 140–170; 4 = 170–200; 5 = 200–230; 6 = 230–260; 7 = 260–290; 8 = nad 290

Sl. 7. Odstotek njijskih površin in vrtov v briških katastrskih občinah

1 = 0–2; 2 = 2–4; 3 = 4–6; 4 = 6–8; 5 = 8–10; 6 = 10–12; 7 = 12–20; 8 = nad 20 %

I.

Katastrska občina	1870	1880	1890	1900	1910	1921	1931	1948
Šentmaver (Podsabotin)	579	595	606	622	704	508	565	202 ⁴⁷
Kojsko	961	942	1059	1043	1148	1014	864	805
Šmartno	876	832	867	904	922	819	744	629
Vedrijan	296	310	296	339	333	350	293	227
Višnjevnik	354	364	369	324	378	344	317	266
	3066	3043	3177	3232	3485	3015	2783	2129

II.

Katastrska občina	1870	1880	1890	1900	1910	1921	1931	1948
Šentmaver (Podsabotin)	100	102,7	104,6	107,7	121,5	87,8	97,6	—
Kojsko	100	98,2	108,1	108,5	119,4	105,5	99,0	85,8
Šmartno	100	95,0	99,0	103,1	105,2	93,5	85,0	71,8
Vedrijan	100	104,7	100,0	114,5	112,5	111,4	99,0	76,7
Višnjevnik	100	102,5	103,9	91,6	106,7	97,2	89,6	75,2
	100	99,5	103,6	105,4	113,5	98,4	90,8	—

⁴⁷ Katastrska občina je bila po novi jugoslovansko-italijanski meji razdeljena.

III.

Katastrska občina	1870/80	1880/90	1890/00	1900/10	1910/21	1921/31	1931/48
Sentmaver (Podsabotin)	102,7	101,9	102,6	113,1	78,2	111,2	—
Kojsko	98,2	110,2	100,3	110,0	88,4	85,3	93,2
Šmartno	95,0	104,2	104,2	101,9	89,0	90,9	84,6
Vedrijan	104,7	95,5	114,5	98,2	99,1	88,8	77,5
Višnjevik	102,5	101,3	87,8	116,7	91,1	92,2	84,0
	99,3	104,4	101,7	107,8	86,6	92,4	—

Po italijanskem konkurenčnem pritisku je bil sorazmerno najmanj prizadet tretji pas Brd. Vendar imamo nazadovanje prebivalstva tudi v tem področju. Izjema sta edino Podgora in Pevma. Zlasti prva, ki je že predmestje Gorice, stalno narašča, če izvzamemo čas prve svetovne vojne. Podoben je primer Pevme, ki je s svojimi številnimi trgovinami in gostilnami že tipično polurbansko naselje z mešano poklicno strukturo, razvito na prehodu iz agrarne pokrajine v urbanški center. Če torej izvzamemo obe naselji, ki sta od leta 1870 do 1931 napredovali za 47,7 %, opazimo istočasno nazadovanje prebivalstva za 6,1 % na ostalem področju. Padeč bi bil še hujši, če bi imeli še novejša podatke, zlasti za povojno razdobje.

I.

Katastrska občina	1870	1880	1890	1900	1910	1921	1931	1948
Pevma	794	969	1165	1169	1516	768	885	—
Podgora	1009	1414	1735	2011	2229	1591	1781	—
Števarjan	1260	1259	1318	1395	1345	1195	1116	—
DoL. Cerovo	427	395	362	378	392	325	288	166 ⁴⁷
Gor. Cerovo	592	621	620	608	625	566	478	337 ⁴⁷
Kozana	759	735	791	818	802	679	652	542
Vipolže	482	477	479	510	556	563	554	452 ⁴⁷
Medana	769	787	922	979	966	979	938	681 ⁴⁷
Biljana	1296	1279	1262	1281	1317	1299	1161	1013
Dolenje	1357	1293	1423	1435	1498	1433	1310	329 ⁴⁷
	8725	9229	10077	10584	11046	9390	9161	3520 ⁴⁷

II.

Katastrska občina	1870	1880	1890	1900	1910	1921	1931	1948
Pevma	100	120,7	146,7	147,2	165,8	96,8	111,2	—
Podgora	100	140,1	171,9	199,3	220,9	157,6	176,5	—
Števarjan	100	100,0	104,6	110,7	106,7	94,9	88,6	—
DoL. Cerovo	100	92,6	84,8	88,6	91,9	76,2	67,5	—
Gor. Cerovo	100	104,8	104,7	102,6	105,5	95,7	80,8	—
Kozana	100	96,9	104,2	107,7	105,6	89,5	86,0	71,5
Vipolže	100	99,0	99,7	105,7	115,3	116,8	114,9	—
Medana	100	102,3	119,8	127,3	125,6	127,3	121,9	—
Biljana	100	98,7	97,3	98,9	101,7	100,2	89,6	78,2
Dolenje	100	96,7	106,4	107,3	112,0	107,1	98,0	—
	100	105,7	115,4	121,2	126,5	107,6	104,9	—

III.

Katastrska občina	1870/80	1880/90	1890/00	1900/10	1910/21	1921/31	1931/48
Pevma	120,7	120,2	100,3	112,5	58,4	114,9	—
Podgora	140,1	122,2	115,8	110,8	71,5	111,9	—
Števarjan	100,0	104,7	105,7	96,5	88,9	93,4	—
Dol. Cerovo	92,6	91,7	104,4	103,7	98,2	88,7	—
Gor. Cerovo	104,8	99,9	98,1	102,8	90,6	84,5	—
Kozana	96,9	107,6	103,4	98,1	84,7	96,1	83,2
Vipolže	99,0	100,4	106,5	109,0	101,2	98,4	—
Medana	102,3	117,1	106,1	98,8	101,3	95,9	—
Biljana	98,7	98,7	101,5	102,8	98,7	90,0	87,3
Dolenje	96,7	102,4	100,8	104,3	96,5	91,3	—
	105,7	108,1	105,0	104,3	84,1	97,6	—

Gostota prebivalstva je po številkah podobna višje ležečemu drugemu pasu, vendar moramo upoštevati, da ima področje več rodovitnih tal in zlasti obilo ravninske zemlje ter s tem ugodnejše možnosti za večjo izrabo tal. Tudi tu skrivata fiziološka in poljedelska gostota agrarno prenaseljenost, vendar nista več tako visoki kot v drugem pasu, zlasti ker nimamo več čisto vinogradniškega gospodarstva, ampak že mešano poljedelstvo.

Katastrska občina	Arit. gost.	Fiziol. gost.	Poljed. gost.	Agrar. gost.
Dol. Cerovo	100,6	158,0	—	—
Gor. Cerovo	137,5	220,3	—	—
Kozana	147,6	237,7	—	—
Vipolže	323,3	430,5	—	—
Medana	175,0	235,0	—	—
Biljana	107,7	166,8	—	—
Dolenje	88,8	161,2	—	—
KLO				
Cerovo	—	—	279	115,6
Kozana	—	—	386	191,0
Vipolže	—	—	445	343,8
Medana	—	—	537	248,5
Neblo	—	—	346	109,5
Dobrovo	—	—	353	165,3
	134,6	207,5	391	158,8

Depopulacija briškega prebivalstva je za časa Avstrije povzročena po počasnem spreminjanju strukture kmetij, ko odvečna delovna sila zapuša vas in odhaja na delo v mesta. Brici se v tem razdobju izseljujejo v Gorico (tekstilne tovarne), Čedad (cementarna), Tržič (ladjedelnice) in v Trst (industrija in promet). Drugačnega značaja je naseljevanje v mestih Notranje Avstrije, kamor so zahajali domačini potom kupčije s sadjem. Obstoja prenaseljenost, ki je najbolj opazna

v prvem področju, iz katerega ljudje naravnost beže. V drugem področju je pod Avstrijo še potencialnega značaja in jo sprosti šele sprememba gospodarskih razmer z italijansko okupacijo. Medtem, ko so imela Brda pod Avstrijo prirodno zaledje z ogromnim, naravnost nenasitljivim trgom, je pomenila zasedba po Italiji hud udarec, ki se je takoj odrazil v ojačenem izseljevanju. Domačini ne emigrirajo več v okoliška mesta, ampak iščejo zaslužek preko morja v obeh Amerikah in v Franciji. Kriza je tako globoka, da zapuščajo domačije poleg moškega prebivalstva tudi ženske. Briška dekleta iščejo delo v velikih italijanskih mestih in v Egiptu. Šele abesinska vojna je z mobilizacijo mladine deloma ustavila emigracijo, ker se je vsled vojnih razmer povečala potrošnja in je bilo potrebno več delovne sile za obdelavo kmetij. Povsem imperialistični paradoks!

Novo razmere so nastale po letu 1947, ko je s priključitvijo Primorske k Jugoslaviji pričela socialistična preobrazba briške vasi. Uvajanje zadrug in moderne mehanizacije je sprostilo obilo delovne sile, ki si je poiskala delo v cementarni v Anhovem in v ostalih industrijskih podjetjih goriškega okraja. Razumljivo je, da se bo torej proces depopulacije, ki se je pričel že v XIX. stoletju, še vedno nadaljeval, samo da domačini ne bodo več morali v tujino za zaslužkom, ampak ga bodo našli v svoji domovini.

V celotnih Brdih je bilo sledeče gibanje prebivalstva:

Področja	1870	1880	1890	1900	1910	1921	1931	1948
I.	1815	1704	1692	1708	1610	1679	1188	927
II.	3066	3043	3177	3232	3485	3015	2783	2129
III.	8725	9229	10077	10584	11046	9390	9161	3520
	13606	13976	14946	15524	16141	14094	13132	6576

Področja	1870	1880	1890	1900	1910	1921	1931	1948
I.	100	93,9	90,0	91,8	105,1	96,9	86,9	—
II.	100	99,3	103,6	105,4	113,3	98,4	90,8	—
III.	100	105,7	115,4	121,2	126,5	107,6	104,9	—
	100	102,7	109,8	114,0	118,6	103,5	96,6	—

Področja	1870/80	1880/90	1890/00	1900/10	1910/21	1921/31	1931/48
I.	93,9	99,3	100,9	94,3	104,2	76,8	—
II.	99,3	104,4	101,7	107,8	86,6	92,4	—
III.	105,7	108,1	105,0	104,3	84,1	97,6	—
	102,7	106,9	103,8	103,9	87,4	93,2	—

Področja	Aritmet. gostota	Fiziološka gostota	Agrarna gostota
I.	38,2	121,0	77,2
II.	114,6	241,9	93,7
III.	134,6	207,5	158,8
	94,8	196,7	120,8

Na kratko naj se še dotaknem poklicne strukture prebivalstva. Pretežna večina prebivalcev je zaposlena v kmetijstvu. Izjema so le redki nameščenci in uradniki. Omeniti pa moram še drugo stran te enostranske poklicne sestave, ki je z novo razmejitvijo postala neprijetna za celotno gospodarstvo. Navezanost Brd na mesto in na Furlansko ravnino je povzročila, da imajo sama Brda skrajno malo obrtnikov. Razvoj pod Italijo je obrtniku-domačinu onemogočal uspešen boj zoper konkurence mesta in ravnine, ker je vsem primanj-

Sl.8. Pogled na Šmartno v Brdih s severa

kovala moderna oprema, marsikje pa sploh ni bila izvedena elektrifikacija. Bric, ki si je v mestu kupoval prehrano, je tam kupil tudi obrtniške izdelke. Danes so vsa Brda skoraj povsem brez obrtnikov in je potrebno iti skoraj po vsako malenkost v Solkan.

Oblike naseljenosti in socialne razmere

a) Vasi

Današnja razporeditev naselij v Brdih nas postavlja pred zanimiv problem na kakšen način se je vršila kolonizacija. Gotovo je, da so vsa večja naselja, že prej omenjena po Kosu,⁴⁵ prvotne naselbine. Saj gre za velike gručaste vasi, običajno stlačene na kup v pravem mediteranskem neredu. Strnjenost je posebno velika tam, kjer je bila vas nekoč utrjena (Šmartno, Biljana). Naselja imajo včasih že povsem tržno zazidanost s strnjenimi hišnimi frontami. Med vasmi se nahajajo

zaselki (Martinjak, Imenje, Bala, Slavče itd.), ki so na severu v Zgornjih Brdih običajno manjše velikosti. Verjetno je zaselška kolonizacija ravno tako starejšega značaja (omemba Martinjaka in Lazen v virih =⁴⁵), samo da je omejena na neugodnejši teren (na Zgornja in Zahodna Brda). Tudi zaselki so enako strnjeno zidani. Neugodne morfološke prilike pa povzročijo, da je naselje včasih še bolj razmetano. Poselitev je bila torej izvršena v velikih strnjenih vaseh in v velikih zaselkih, iz katerih se je pozneje prebivalstvo razpršilo po ostalem

Sl. 9. Pogled proti Vedrijanu. Tipična poselitev v Srednjih Brdih

ugodnem zemljišču. Ilešič, ki je podrobno proučil naselja v Brdih, omenja da je še danes 65% hiš v starih strnjenih vaseh.⁴⁸ Na zahodnem in severnem obrobju prevlada razloženo naselje, kar razlaga Comel s poslabšanjem pedoloških prilik.⁴⁹ Ilešič pristavlja k temu, da je potreba upoštevati še izrabo zemlje in kolonizacijske momente.⁵⁰ Kolonizacija je sorazmerno počasi napredovala in je končala šele v poznem srednjem veku, ko zaide gospodarstvo na Primorskem in Kranjskem, kot sploh v Avstriji, v krizo.

Nasproti obem starejšim kolonizacijskim oblikam je potreba podčrtati mlado poselitev, ki se po eni strani vrši še danes. Gre za značilne samotne kmetije, ki leže vmes med starimi vasmi in zaselki. Da gre

⁴⁸ Ilešič, o. c., str. 231—232.

⁴⁹ Comel A., Su alcune correlazioni fra terreno e cultura nei ditorni di Gorizia, str. 9.

⁵⁰ Ilešič, o. c., str. 231.

za mlad pojav nam pričajo tudi ljudje sami, ki se nastanka posameznih kmetij velikokrat še prav dobro spominjajo. Navadno je mlajša kolonizacija zvezana s pojmom »svojaka«, kmeta, ki se je odkupil in si sezidal na svojem odkupljenem zemljišču kmetijo. Enakega nastanka so tudi nekateri manjši zaselki, ki navadno nimajo več kot 3 do 7 hiš (na Fabriki). Zgostitev kmetij v razloženo naselje nas v mnogočem spomni na tipično obliko naseljenosti v Slovenskih goricah. Novejša doba je razvoj še pospešila. Danes sicer ni več odkupovanja od gospoda, temveč želi kmet imeti dom ali v bližini vinograda ali, kot v velikem številu primerov, pokraj ceste. Vse to povzroča, da stare vasi izgubljajo svojo nekdanjo strnjjenost. Točnost dosedanjih navedb nam potrjuje tudi razporeditev kolonskih kmetij. Stare vasi (Medana, Vipolže, Dobrovo, Fojana itd.) in stari zaselki (Drnovk, Krasno itd.) so imeli največ kolonov. Svojaške kmetije so le izjemoma znova zašle v socialno podrejeno razmerje. Vendar so na obeh straneh izjeme, ker je včasih gospod sezidal kmetu dom na zemljišču, ki mu ga je prepustil v obdelavo.

b) Kmečki dom

Na kratko naj se dotaknem še briškega doma. Njegova mediteranska gradnja je povsem očitna: iz kamna zidana enonadstropna hiša, ki jo pokriva na dve ali na štiri strani nagnjena streha iz krovcev. Običajno se pod enim krovom nahaja v spodnjem delu klet, kuhinja, hiša (veža) in shrambe ter neredko hlev s skednjem. V zgornjem delu so sobe, nad katerimi so na podstrežju kašče. Le okoli Kojškega so domovi včasih grajeni v kotu.⁵¹ Močnejši kmetje imajo hlev in senik v posebnem poslopju, med katerim je prostorninsko zelo omejeno dvorišče. V večjih vaseh (Kozana, Medana, Dolnje Cerovo, okoli Kojškega) niso redka obzidana dvorišča z dvojnimi portalnimi vhodom. V teh primerih je en del zidu iz gospodarskih poslopij, ki leže vsled stlačnosti vasi povsem brez pravilnih tlorisnih linij. Nice ima briški dom za primer reformirane furlanske hiše,⁵² s čemer se ne morem strinjati, saj imamo podobne domove vsepovsod v našem Mediteranskem območju.

Gradivo za hiše dobi domačin v bližini vasi, kjer sega lapornata in apnenčasta epoka na površino. Težave so s peskom. Spodnja Brda so si ga vozila iz Soče. V Zgornjih so neredko namesto s peskom zidali kar z zemljo. Kot les uporabljajo predvsem kostanj ali bolj redki hrast. Niso redke med lesom zidane hiše, zlasti starejši ostanki iz preteklih stoletij. Fronta v prvi svetovni vojni je porušila številne domačije, saj je potekala skozi Brda. Zato je marsikatera briška vas na novo pozidana in je pri tem izgubila svoje karakteristične poteze.

⁵¹ Nice Bruno, *La casa rurale della Venezia Giulia. Ricerche sulle dimore rurali in Italia*, VIII, Bologna 1940.

⁵² Nice, o. c., str. 41—42.

c) Zemljiška razdelitev

Zgodnja in strnjena naselitev je pustila svoje sledove tudi v zemljiški razdelitvi. Malokje na Slovenskem je kmečka posest tako prepletena med seboj. Terasne grude in delci po prisojnih pobočjih so zdobljeni do najmanjše možne mere in med njimi ni nobenega reda.⁵³ Plešič uporablja zanje ime vinogradniške in sadovnjaške grude.⁵⁴ Premešanost je nastala po socialnih izpremembah v preteklosti in po

Sl. 10. Kmečke hiše v Kojškem

starem tehnološkem načinu obdelave v brajdah. Isto stanje imamo v Zgornjih Brdih, čeprav so bila verjetno nekoliko pozneje kolonizirana. Čas kolonizacije zaradi prepletanja socialnih odnosov: kolonstva, najemništva in svojstva, ter načina obdelave, katerega spremembo prinese šele VXIII in XIX. stoletje, nikakor ni prišel do izraza pri zemljiški razdelitvi.⁵⁵

Izsušitev Prevala je prinesla Spodnjim Brdom tudi del ravninske zemlje, na kateri se je odrazila pravilna po načrtu izvedena parcellacija.⁵⁶ Sorazmerno pravilno zemljiško razdelitev imajo tudi nekatera

⁵³ Plešič, o. c., str. 232.

⁵⁴ Plešič Svetozar, Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem. Ljubljana 1950, str. 20.

⁵⁵ Massi, o. c., str. 73.

⁵⁶ Plešič, o. c., str. 231.

polja, ki so prvotno pripadala veleposestnikom, a so bila pozneje prodana kmetom (Slatina pri Medani). Izjemoma velike parcele od petdeset arov do 1 ha so bile še navadno v lasti fevdalnih veleposestnikov ali nekdanjih samostanov in njihovih dedičev (Jordani).

č) Kolonat

Massi omenja, da se je razvilo kolonstvo od XV. do XVII. stoletja zaradi gospodarske krize,⁵⁷ vendar se mi zdi, da ima starejše korenine, saj je tipična oblika mediteranskega gospodarskega in socialnega območja.

V Brdih imamo edini primer, razen Istre, da se je ta stara oblika proizvodnih odnosov ohranila v današnjo dobo. Šele druga svetovna vojna oziroma zmaga naprednih socialističnih odnosov je kolonat odpravila, vendar njegovih posledic ni mogla povsem zabrisati. Kolonske poteze so se v socialno in agrarno življenje Brd sila močno vtisnile in jih še danes znova in znova srečujemo pri kolonizaciji, pri obdelavi, zemljiški razdelitvi, posestni strukturi in pri sodobni zadrugi.

Patent o kmečki odvezi iz leta 1848 kolonskega razmerja ni priznal za tlačanskega in je s tem ohranil kolonat v današnji čas.⁵⁸ Edine večje izpremembe je povzročil zakon iz leta 1927, ki je izboljšal kolonsko razmerje, a ni prinesel, razen gospodarskih olajšav, nobenega primera odveze. V Brda je po drugi strani vnesel tip »mezzadrije«, ki sta ga v naši bližini poznali Furlanija in Beneška Slovenija in s tem marsikje poslabšala dotedanje razmerje med gospodom in kolonom v škodo poslednjega. Mezzadri so bili po italijanski davčni lestvici višje obdavčeni od mešanih najemnikov (affitto misto), kot so se imenovali briški koloni. Prvi korak pred dokončno odvezo je bil storjen takoj po zadnji vojni, ko je bila oddaja znižana na 25 % pridelka, nakar je sledila s priključitvijo k Jugoslaviji dokončna odprava in agrarna reforma.

Kolonsko razmerje temelji na pogodbi sklenjeni med gospodom, lastnikom zemlje, in kolonom, lastnikom delovne sile. Bolj ko gremo nazaj, bolj je to razmerje pod vtisom srednjeveških tlačanskih odnosov. Moč kolona je pričela naraščati šele z odprtjem tržišča in z vzpostavitvijo modernih prometnih zvez, ko je postala delovna sila redka in je moral veleposestnik odprodajati svoje zemljišče, da je zmožgal plačevanje davkov in obdelovanje posestva. Večina svojakov je prav iz tega časa. Silna pestrost v odnosih, ki se menjajo od primera do primera, je po drugi strani zavirala vsak uspešnejši boj kolonskega sloja zoper poltlačansko stanje, v katerem se je nahajal. Zato so kmečki punti XVI. in XVII. stoletja šli mimo Brd. Gibanje, v kolikor je obstajalo, je imelo le tendenco za izboljšanjem pogodb

⁵⁷ Massi, o. c., str. 58.

⁵⁸ V italijanskem delu Brd obstoji kolonat še vedno.

(za časa tolminskega upora)⁵⁹ in za povrnitev kmečkih zastopnikov v deželne stanove.⁶⁰

Pod Avstrijo je dobil kolon po dogovoru zemljo, hišo, klet in pripomočke za obdelavo. Za povračilo je moral dati svojo delovno moč, delovno silo živine, gnoj in vse polno majhnih dajatev v denarju in blagu, ki navadno niso bila določena. Posebno težko je zmagoval denarne dajatve, ker se je zaslužek s sadjem pričel šele z izgradnjo moderne železniške mreže, ki je povezovala Gorico z zaledjem. Sadje je namreč bilo povsem prepuščeno kolonom v uporabo. V denarju je navadno plačeval najemnino za hišo in pašnike.⁶¹

Nekaj dohodka je donášala prodaja drv v kolikor je sploh imel dovoljenje za sečnjo. Najpomembnejši pogodbeni del je bil v obvezi za delovno silo. Rabota je zajela vso družino, tudi otroke. Poleg običajne obdelave je moral vršiti še posebna dela, kot n. pr.: sečnjo drv za gospoda. Tlako na gospodovem posestvu je opravljal vsaj desetkrat na leto po nekaj dni.⁶²

Drugi del pogodbe je vseboval blagovne dajatve. Če izvzamemo glavno vinsko dajatev, so bile ostale manj pomembne, vendar so nekatere neprijetno vplivale na gospodarjenje kolona.⁶³ Dajatev v žitu prvotno ni bila velika, a je od leta 1848 na sem narasla najprej za $\frac{1}{6}$ in pozneje celo za 1 in $\frac{2}{3}$ prejšnje vrednosti.⁶⁴ Njeno forsiranje je vplivalo na kolobarjenje, ki je postalo enostransko in s tem še bolj poslabšalo nepravilno izrabo prsti. Briški kolon je polagoma propadal in postajal tipičen agrarni proletarec.⁶⁴

Najpomembnejša dajatev se je nanašala na grozdje — odnosno na mošt. Ob trgatvi je pripeljal najemnik vse grozdje lastniku, ki je običajno iztisnil iz njega le cvet, vse ostalo: tropine z ostankom mošta (prešnino) je prepustil kolonu.⁶⁵ Kmetje so temu načinu oddaje zelo nasprotovali. Saj je zadoščalo, da je bil lastnik navzoč pri prešanju in je kolon prejel suhe tropine, uporabne samo za žganje. Seveda so včasih prišli tudi koloni na račun. Če ni bilo nadzorstva je ostala najemniku večina pridelka. Toda, kot rečeno, je negotovost kolone stalno spodbujala, da so oddaji nasprotovali, kajti življenje v vsem letu je bilo odvisno od golega slučaja.

Veliko je bilo drobnih dajatev, ki večinoma niso bile omenjene v pogodbi, a jih je kolon moral izročiti posestniku. Na leto je moral oddati 50—60 jajc, po 2—3 pare piščancev, par kokoši, ki naj bi simbolično krili prehrano kolona za one dni, ko je delal na lastnikovem zemljišču. Ko je pričela prodaja sadja v oddaljeno mesto, je najemnik

⁵⁹ Rutar, o. c., str. 81.

⁶⁰ Grafenauer Bogo, Boj za staro pravdo. Ljubljana 1944, str. 118.

⁶¹ Massi, o. c., str. 74.

⁶² Ferjančič, Briški koloni. Časopis »Soča«, 1947, št. 6.

⁶³ Massi, o. c., str. 78.

⁶⁴ Ferjančič, l. c.

oddajal lastniku polovico sadja, ki ga je moral na lastne stroške zvoziti na trg v Gorico ali Krmin.⁶⁵

Osebna last kolona je bila živina, ki jo je nujno potreboval za delovno silo in za gnoj.⁶⁵ Toda že za njeno preživljanje je plačeval razne dajatve. Stalno pomanjkanje denarja je kolonu povsem onemogočalo, da bi si nabavil moderno tehnično opremo. Njegovo obdelovanje je bilo zastarelo in nerentabilno. Medtem ko je veleposestnik po drugi strani uvajal v lastni režiji moderno obdelavo in kletarstvo, slednjega kolon sploh še ni poznal, saj mu je primanjkovalo dobrih kleti, posod in seveda lastne posesti.

Hiše in hlevov kolon ni popravljal, ker so bila popravila prepuščena lastniku. Ni čuda, če je bilo že od daleč vidno znamenje kolonata — slaba in na pol razpadla domačija.⁶⁵

Prvi fašistični zakon iz leta 1927 je v dotedanje razmere vnesel nekaj izprememb. Namesto stare negotovosti (pri oddaji vina) je vpeljal pismeno pogodbo, ki se je običajno podpisovala na dobo 14 ali 9 let (doba obnove vinogradov).^{66, 67} Sicer sta dajatve oba pogodbenika določala vsako leto znova, vendar je sedaj osnova dogovora postala relacija 50 : 50. Razmerje je bilo gibljivo in se je lahko po skupnem dogovoru spreminjalo: ali v večje blagovne dajatve in manjši denarni prispevek ali narobe, oziroma se je odpovedalo.⁶⁸ Denarni prispevek je plačeval kolon julija in novembra, ko je prejel zaslužek za vino in sadje.⁶⁹ Navidezno olajšanje je bila preložitve plačevanja zemljiškega davka na lastnika, kar pa je lahko gospod vedno izigral s težjo pogodbo. Občinske dajatve in zavarovanje je bilo razdeljeno na vsakega pol.⁶⁹ Orodje je dal gospod, škropivo vsak pol, od posekanega lesa je dobil gospod polovico debla, ostalo kolon. Hiša je bila gratis, a je manjša popravila plačeval najemnik.⁷⁰ Po popravku iz leta 1931 je moral zanj plačevati 1 %, isti popravek je vseboval še lestvico dajatev za njive in travnike.⁷¹

Oba zakona (iz leta 1927 in 1931) sta poudarila tri pglavitne tipe odnosa: mezzadri-polovičarji, mešani najemnik in navadni najemnik.

Začasno izboljšanje, ki ga zasledimo v letih 1927—1930, ko so bile uveljavljene nove pogodbe in kolon še ni bil neposredno obdavčen, je z oboroževanjem fašizma pričelo izginjati. Številni novi davki in dajatve oblastem, ki jih je moral plačevati vsak posamezen prebivalec, so v prvi vrsti prizadejale kolona, ki je že itak težko zmogel denarne dajatve zaradi razmer na tržišču, kjer je nastopila svetovna kriza.⁷¹

⁶⁵ Ferjančič, o. c., »Soča«, 1947, št. 7.

⁶⁶ Capitolato generale per la coduzione in affitto misto dei fondi rustici nella Provincia di Gorizia. — Concordato nel 1927. A. VI. — Rivuduto nel 1930. A. IX. Gorizia 1934, XIII.

⁶⁷ Terensko delo.

⁶⁸ Ferjančič, o. c., »Soča«, 1947, št. 8.

⁶⁹ Capitolato generale, o. c., str. 15.

⁷⁰ Ferjančič, o. c., »Soča«, 1947, št. 9.

⁷¹ Capitolato Generale, o. c., str. 17.

Lastniško plast lahko razdelimo po svojem izvoru na tri dele. Preostanek nekdanjih fevdalnih rodov so potomci plemiških družin, ki so se naselile že v srednjem veku in so po rodu iz Nemčije in Italije. (Bagver, Teuffenbach Tacce itd.) Sem bi spadala tudi cerkev, četudi je bolj podobna drugemu tipu: domačemu lastniku — trdnemu kmetu, ki oddaja zemljo v najem. Običajno je imela vsaka župnija po 2 do 5 kolonov. Vmesen tip so srednji meščanski sloji, ki jim je procvit kapitalizma prinesel obogatitev. Briška posestva so nakupovali predvsem razni advokati, trgovci in gostilničarji, saj so jim donašala lep dohodek. Ostanke starih fevdalnih družin so imeli v svojih rokah največja briška posestva in ponekod so bile njihove cele vasi. Meščanski posestniki so posedovali posestva s 5—20 hektarji in s petimi do tridesetimi koloni. Nekaka izjema so domačini, ki so se znali na brezobziren način uveljaviti in so polagoma združili v svojih rokah ogromno posestvo in številne najemnike.

Že italijanski zakon iz leta 1927 je ločil kolone na omenjene tri tipe. Briški kolon ustreza tipu mešanega najemnika — affitto misto — saj so le redki primeri, da najemnik ni imel drugega kot delovno silo. Največkrat je posedoval še kak košček polja, ki ga je bilo odločno premalo za samostojno preživljanje, in je zato moral vstopiti v kolonat. Izločiti iz vseh teh gradacij neodvisnosti od agrarnega proletarca do najemnika čiste kolone je težko. Zato sem naletel pri terenskem popisu kolonskih družin znova in znova na težave. Zanesti sem se moral na podatke, ki sem jih prejel na KLO, vendar sem prepričan, da je ostal danes, ko kolonat tone v pozabo, marsikateri primer že pozabljen. Manjkajo pa podatki z italijanske strani, kjer je kolonat ohranjen v predvojnih razmerah.

Značilna je razporeditev družin po pasovih. V prvem področju, kjer je primanjkovanje dobre zemlje odvrčalo tuje veleposestnike in ostale gospode⁷² od nakupovanja domačij, je odstotek najnižji. Giblje se od 5,7 % v kožbanskem KLO do 8,8 % v kojskem KLO. Agrarna kriza se je najbolj odražala v drugem področju, kjer je prenaseljenost in padanje cen vinu prisililo marsikaterega gospodarja, da je vstopil v kolonsko razmerje. Značilen je primer KLO Višnjevika, kjer je kolonat pred zadnjo vojno stalno napredoval in dosegel 50 % družin. V KLO Šmartnem so bile razmere podobne (22 %). Naj omenim še družbo »ENTE«, ki je načrtno nakupovala posestva naših kmetov in tirala domačine v najemništvo. Kolonstvo je bilo najbolj ustaljeno v tretjem področju, kjer imamo ohranjena veleposestva še iz dobe fevdalizma. V resnici je šel proces v tem področju že v obratno smer. Napredek kmetijstva je številnim kolonom pripomogel, da so se odkupili in obenem kupili od gospoda del njegovega posestva (Fojana). Bogata in rodovitna zemlja je privabljala številne meščane, ki so tod

⁷² Vsak posestnik, ki ni stanoval v Brdih, ampak v mestu ali v Furlaniji je imel domači naziv »gospod«.

nakupili največ svojih posestev. Kar je v tretjem področju lastnikov, so v prvi vrsti gospodje in ne svojaki.

KLO	Število družin	Število kolonskih družin	% kolonskih družin
Kožbana	104	6	5,7
Kojsko	373	33	8,8
Šmartno	165	37	22,5
Višnjevik	88	44	50,0
Neblo	169	39	34,8
Medana	140	66	47,0
Dobrovo	152	42	31,8
Vipolže	113	28	24,7
Cerovo	135	44	32,6
Kozana	149	5	3,3
	1568	344	21,9

Zanimiv je primer Kozane, ki ima od vseh KLO najmanj kolonov, čeprav ni zato nobenega pravega pojasnila.

Ferjančič ocenjuje število kolonskih družin v celotnih Brdih na okoli 67 % vseh briških družin, kar se mi zdi previsoko število.⁷³ Če upoštevamo cenzitve po italijanskem »Catasto agrario«⁷⁴ za vse tri briške občine (Dobrovo, Dolenje in Kojsko) navedbe za kolone (mezzadri) in mešane najemnike (briški koloni) znaša 29,9 % vseh družin, kar je za polovico manj kot pri prvi cenzitvi.

d) Tuja posest⁷⁴

Kot v ostalih naših vinorodnih gorica, v Halozah, Slovenskih Gorica in v Šavrinskem gričevju, smo imeli tudi v Brdih številna posestva tujcev. Lastniki so bili po izvoru ali iz ostankov nekdanjih plemiških družin ali iz bogatih meščanskih slojev. Z osvoboditvijo so njihova posestva zapadla pod agrarno reformo in so bila vrnjena briškemu kmetu.

Tuja posest je bila ozko povezana s kolonatom, zato jo zasledimo predvsem v rodovitnih Spodnjih Brdih, kjer je bilo v obeh KLO Cerovo in Vipolže skupaj okoli 24,6 % ali ena četrtnina vse zemlje v njenih rokah. V KLO Medana, Dobrovo in Neblo skupaj je bilo 15 % v tuji lasti. V Gornjih Brdih, kjer je kakovost zemlje slabša, je bilo tuje posesti manj. KLO Višnjevik je imel 16,2 %, Kojsko 4,7 %, Kožbana 5,6 % in Kozana 1,3 % svoje zemlje v tujih rokah. Izjema je

⁷³ Ferjančič, o. c., »Soča«, 1947, št. 5.

⁷⁴ Podatke o tuji posesti sem povzel iz arhiva za agrarno reformo na OLO Gorica. Iz vrste razlaščenih posestnikov sem izločil cerkev. Podatki veljajo zgolj za jugoslovanski del Brd, medtem ko so ostale razmere v Italiji pri starem.

Šmartno, kjer je bil največji del tuje posesti v rokah družbe »ENTE« in je zato procent narasel na 28 %.

Tuji posestnik je posegel predvsem po najdonosnejši briški kulturi, po vinogradu. S tem je bil domačin še posebej prizadet. Če je imel od 7099,92 ha skupne površine 1162,95 ha ali 16,3 %, je držal kar 27,4 % vinogradov ali 190,30 ha od skupne površine vinogradov 692,58 ha.⁷⁵ Na enega tujca je potemtakem odpadlo 17,88 ha skupne površine in 2,92 ha vinogradov, medtem ko je na posamezno briško družino odpadlo komaj 3,48 ha skupne površine in 0,32 ha vinogradov. Seveda so te številke povprečki, vendar nam nazorno izpričajo s kakim minimumom se je moral briški kmet zadovoljiti. Žgeč navaja za Haloze minimalno površino vinograda 70 arov.⁷⁶ Bricu je moralo zadostovati 32 arov. Istočasno je imel tuji posestnik v združenih KLO Cerovo in Vipolže 34 % vinogradov, v združenih KLO Medana, Dobrovo in Neblo 20 %, v KLO Šmartno 40 % in v KLO Višnjevik celo 48 %. V ostalih manj rodovitnih področjih procent tuje zemlje pade na 7,6 % v kojskem KLO, 4,4 % v kožbanskem KLO in na 1,4 % v kozanskem KLO.

Pritisk tujcev na briško zemljo je bil v resnici hujši kot povedo številke. Posestvo s 17 ha je v Brdih redkost. Kmetije s posestjo nad 10 ha imamo edino v Zgornjih Brdih, kjer obširne površine košenic in gmajn povečajo njihovo velikost. Vendar imajo tamkajšnji kmetje le redko več kot 2 ha obdelane zemlje. Tudi površina 2,92 ha vinograda, kolikor povprečno odpade na posameznega tujca, je za briške pojme že posest gruntarja. Pritisk so občutili posebno oni kraji, kjer je vinogradništvo edina gospodarska panoga. Tujec se je polastil najboljše zemlje. Zato ni čudno, če je iz osrčja Brd odhajalo največ briških sezonskih delavcev in da je bilo tu največ domače obrti.

Sedež tujih posestnikov, potomcev nekdanjih fevdalcev, je bil navadno grad: v Vipolžah je bil baron Teuffenbach, ki je na jugoslovanskem delu Brd posedoval 72 ha, od tega 22 ha vinogradov; grofica Bagver iz Gorice je imela poleg Dobrovskega gradu še 284,50 ha sveta, od tega kar 43 ha vinogradov; baronica Tacco iz Števerjana je imela okoli Cerovega in Podsabotina 25,13 ha z 2,66 ha vinogradov. Vsa posestva so bili izraziti primeri veleposestev z organiziranim gospodarstvom, kletarstvom in mehanizacijo.

Obogateni meščanski sloj je navadno kupoval v Brdih manjša posestva od 2 do 20 ha. Izjema je tovarnar Zanini iz Vincenze, ki je posedoval okoli Neblega 100 ha s 13,64 ha vinogradov. Okoli Cerovega je imel Tržačan Doerfles 35 ha s 7 ha vinograda. Zlasti veliko je bilo meščanov iz Gorice in Vidma, ki so imeli v Brdih po nekaj hektarjev in nekaj kolonov, ki so delali zanje. Razmere so bile v marsičem podobne viničarstvu v Slovenskih goricah.

⁷⁵ Podatki so povzeti na OLO Gorica.

⁷⁶ Žgeč Fr., Haloze. Sociološka študija. Sodobnost 1952.

e) Posestna struktura

Zemljiška razdelitev na razdrobljene vinogradniške in sadovnjaške grude je obenem nazoren prikaz posestne razbitosti briške zemlje. K posestni prepletenosti je prispevala predvsem socialna in kolonialna zgodovina in ni nič čudnega, če je proces, ki mu je vinogradništvo ustvarjalo gospodarsko podlago, dosegel pred zadnjo vojno svoj višek. Edini možen izhod iz skrajno zamršene posestne strukture je komasacija posestev in preureditev gospodarskega življenja na zadružno podlago. Če je to kje potrebno, je v Brdih prav gotovo.

Posestna razdrobljenost je dosegla svoj višek v Spodnjih Brdih. Rodovitnost in kolonat sta omogočila, da imamo vrsto posestnikov z manj kot 1 ha sveta. Proti osrčju Brd se zamršenost ponekod še stopnjuje. Morfološka razgibanost in velika razširjenost vinogradništva prispevata k nadaljnji drobitvi parcel, ki v marsičem s svojo terasasto razporeditvijo po pobočjih spominjajo na riževa polja v monsumski Aziji. Sele v Zgornjih Brdih, ko nad obdelanim svetom prevladajo košenice in gozd, zasledimo prve večje posestnike.

Po vojni se je z uvajanjem zadružništva struktura briške vasi močno izpremenila. Ker je večji del zadrug nastal na podlagi starih veleposestev in je marsikje ostala večina kmetov pri privatni lastnini, nam o posestni strukturi lahko marsikaj pove sedanje stanje.⁷⁷

V Spodnjih Brdih imamo najmanjša posestva. V KLO Dobrovo, Medana in Vipolže je celo 38 %, 37 % in 44 % posestev pod 1 ha. Edino Kozana in Šmartno imata podobno visok odstotek male posesti (29 % in 34 %). Upoštevati moramo, da je pri tem po vojni večina bivših polnajemnikov in malih kmetov vstopila v zadruge in zato ni zajeta v popisu. Srednjo posest 1—3 ha nahajamo predvsem v KLO Cerovo (60 %), Kozana (46 %), Vipolže (49 %) in Medana (45 %). Pri poslednjih dveh so srednji kmetje obenem največji posestniki.⁷⁸ Podobne številke, ki jih razen v primerih KLO Kožbana in Neblo nahajamo v vseh ostalih Brdih, nam pričajo, da je srednja posest najbolj razširjena. Veliko posest nad 3 ha imamo v KLO Kožbana (81 %), Neblo (65 %) in Višnjevik (67 %). Vendar ne smemo enačiti velikosti posestev z gospodarsko močjo posameznih kmetov. Prav v Zahodnih in Zgornjih Brdih, kjer je po statistiki največ »gruntarjev«, je revščina najhujša. Nerodoviten svet, pokrit s senožetmi in gozdom, ki ga nahajamo v severnih delih KLO Kožbana, Neblo in Višnjevik, ne odtehta po površini sicer mala, a rodovitna posestva v Spodnjih

⁷⁷ Podatke sem povzel po posestnih listih, ki se nahajajo na KLO in veljajo za stanje leta 1951.

⁷⁸ V KLO, ki leže ob meji imamo kmete-dvolastnike. Meja, ki reže polja ne oziraje se na posest, povzroča, da imamo v marsikaterem odboru za nekaj odstotkov več navideznih malih kmetov. Dvolastniki ne plačujejo davek za posest v Italiji našim oblastem in jih zato popis uvršča edino po jugoslovanski posesti.

Brdih. Pravi gruntar je v Brdih kmet, ki ima čez 3 ha vinograda. V KLO Kozana imamo na primer 15 kmetov z nad 5 ha sveta, a niti enega z nad 1 ha vinograda.

KLO	Št. priv. pos.	0—1 ha št. %	1—2 ha št. %	2—3 ha št. %	3—5 ha št. %	nad 5 ha št. %	Neugotovljenih
Kožbana	92	5 5	5 5	7 7	24 26	51 55	— —
Kojsko	248	33 13	39 15	50 20	54 21	45 18	27 9
Višnjevnik	81	3 3	14 17	16 19	28 34	19 23	1 1
Šmartno	102	35 34	19 18	15 14	15 14	12 11	6 6
Cerovo	62	8 12	19 30	19 30	9 14	6 9	1 1
Dobrovo	31	12 38	7 22	6 19	3 9	3 9	— —
Kozana	98	29 29	28 28	18 18	8 8	15 15	— —
Medana	43	16 37	14 32	6 13	1 2	5 7	3 7
Neblo	52	2 4	4 8	4 8	12 23	22 42	8 15
Vipolže	61	27 44	16 26	14 23	4 6	— —	— —
Skupaj	870	170 19,5	165 18,9	155 17,8	158 18,1	176 20,2	46 5,5%
			320 36,7 %		334 38,5 %		

Večina briških posestev ima največ vinogradov od 20 do 50 arov, in sicer 30,6 %. Od 50 do 100 arov vinograda ima 27,2 %, medtem ko ima pod 20 arov celo 21,4 % posestnikov. Le v redkih primerih sega površina vinograda nad 1 ha. Prav bi bilo, če bi poleg agrarne in poljedelske gostote računali tudi vinogradniško, ki bi nam pokazala, da so Brda prenaseljena in da se odvečno prebivalstvo skriva za neracionalno vodenimi kmetijami, ki ne poznajo mehanizacije in zato potrebujejo veliko več delovne sile.

f) Socialna struktura

Potreba po združevanju se je pokazala v Brdih že pred zadnjo vojno. Kmetje so uvideli, da je osnovanje zadrug edini izhod iz težkega gospodarskega stanja, v katerega so bili pahnjani zaradi socialnih in ekonomskih nepravil. Prvi izraziti primer kolektivnega boja kmetov-kolonov imamo v Fojani. Da bi se odkupili od grofa Bagverja, so se kmetje združili v zadrugi in najeli od banke Verona posojilo. Dobro gospodarjenje in pravilna razdelitev bremen odkupnine, ki so jo morali plačevati vsi zadružniki toliko časa, dokler ni bil odkupljen poslednji kmet, sta pripomogla, da so se tik pred vojno rešili dolga. Vendar jim je za časa svetovne krize grozilo, da bodo znova postali koloni, samo da sedaj v lasti banke. Rešili so se z uspešno prodajo celotne živine. Fojanski primer je žel v Brdih splošno pozornost. Kmetje so po odkupu ostali še nadalje v zadrugi, ki jim je nudila vse polno ugodnosti, od odkupovanja pridelkov do prepotrebne mehanizacije.

Tabela I.
Na posameznega briškega prebivalca odpade naslednja površina v arih

	Colotne površine	Vinogradi	Njive in vrtovi	Travnate površine
Vrhovlje	262,5	28,4	4,4	85,0
Krasno	175,7	28,8	3,6	72,8
Kožbana	298,6	35,5	5,7	59,4
Mirnik	265,0	21,5	13,8	104,5
	262,4	28,9	7,7	91,5
Podsabotin	264,0	22,5	12,8	109,4
Kojsko	58,7	25,2	1,6	22,2
Šmartno	59,4	32,6	1,2	21,4
Vedrijan	77,0	29,9	4,4	27,5
Višnjevik	116,6	31,2	4,5	27,1
	87,8	27,7	3,5	29,7
Dolnje Cerovo	99,5	21,0	25,9	51,5
Gornje Cerovo	72,7	32,7	3,5	21,0
Kozana	67,5	32,1	6,8	14,9
Vipolže	30,9	16,1	5,7	3,7
Medana	56,8	35,8	6,0	5,5
Biljana	94,5	32,8	15,5	22,2
Dolenje	112,0	25,6	19,2	55,1
	74,7	29,6	10,7	16,9
	105,8	29,0	7,9	51,4

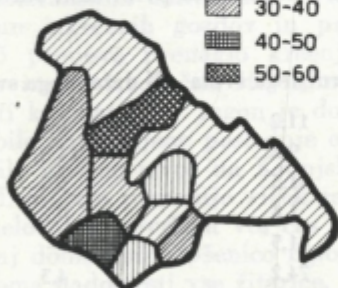
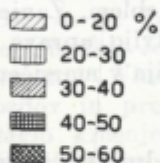
Osvoboditev je poleg agrarne reforme izvršila še ogromno socialno preosnovo, ko je ukinila kolonat. Ker je bilo s tem osvobojeno veliko število kmetov, je briškemu gospodarstvu grozilo, da bo že itak prevladujoča mala posest še nadalje pridobila na pomenu. Povečalo bi se število kmetij, ki bi posedovale približno hektar sveta z nekaj desetninami arov vinograda. S porastom drobne posesti bi obenem porasla skrita nezaposlenost, zvečalo bi se število kmetij z neracionalnim gospodarstvom in seveda tudi potencialna prenaseljenost. Edina možna rešitev je bilo združništvo, ki se je v naslednjih letih na široko razmahnilo. Poleg kolonov so v zadruge vstopili tudi nekateri mali kmetje. V odročnih legah, kjer združnega življenja ni bilo mogoče organizirati, je postal marsikateri kolon in najemnik privatnik. Le tako si moremo razlagati porast privatnih samostojnih kmetov od italijanske dobe sem. Nekoliko je k temu še doprinesla nova meja, ki pušča Italiji del Spodnjih Brd, kjer je bilo svojakov sorazmerno manj kot v Zgornjih Brdih. Za tri briške občine navaja Catasto agrario 59,3 % samostojnih lastnikov. Po podatkih statističnega urada na OLO Gorica jih je danes 60,6 % (870 od 1435 vseh gospodarstev). Pred vojno je bilo potemtakem 40,7 % gospodarstev v socialno odvisnem položaju ali kot koloni (21,6 %), ali kot najemniki (12,5 %), ali kot dninarji (6,6 %).

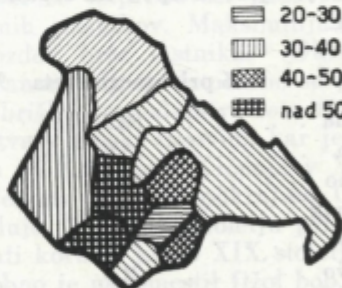
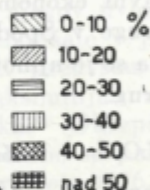
Občina	Vseh skupaj	Lastniki	Najemniki	Koloni	Dninarji	Ostali
Dobrovo	321	137	138	134	11	1
Dolenje	327	186	103	16	20	2
Kojsko	981	643	61	194	77	6
	1629	966	202	344	108	9
	100 %	59,3 %	12,5 %	21,6 %	6,6 %	0,5 %

Sl. 11. Skica upravne razdelitve po krajevnih ljudskih odborih v Goriških Brdih (po stanju iz leta 1950)

1 = Kožbana; 2 = Kojsko; 3 = Šmartno; 4 = Višnjevik; 5 = Cerovo; 6 = Kozana; 7 = Vipolže; 8 = Dobrovo; 9 = Medana; 10 = Neblo

Sl. 12

Sl. 13

Sl. 12. Odstotek kolonskih družin po krajevnih ljudskih odborih v Goriških Brdih

Sl. 13. Odstotek zadružne zemlje v Goriških Brdih po stanju iz leta 1949

Rast zadrug je bila predvsem v Zgornjih Brdih povezana z velikimi težavami. V Šmartnem na primer, kjer je bilo veliko kolonov (25 %) in je obenem bila zelo razširjena drobna posest (34 %), ovira uspešno delovanje zadruga pomanjkanje dovoljnih množin rodovitnega sveta, zlasti vinograda. (Od 41,2 % zadružnih tal v KLO je imela KDŽ 39,0 % njiv in le 27,7 % vinogradov od celotne površine KLO.) Še slabše je stanje v nekaterih drugih manjših zadrugah, kot v Ve-

drijanu, Višnjeviku in Kožbani, kjer so člani zgolj iz vrst nekdanjih kolonov in dninarjev.

Nasprotno se zadruga v Spodnjih Brdih uspešno razvijajo. Po nekdanjih veleposestvih so podedovale obsežen zemljiški fond, dobro urejene kleti in mehanizacijo. Dobrovska zadruga je na primer sestavljena predvsem iz bivših Bagverjevih kolonov. Pridružilo se ji je tudi nekaj malih kmetov, toda le dva člana, ki sta vstopila, nista imela lastnega posestva. Od bivšega veleposestnika je podedovala velike kleti v gradu, obširen strojni park in seveda izvrsten in rodoviten svet. Od 229 ha je 12,2 % njiv in 17,8 % vinogradov, medtem ko jih ima zadruga v Šmartnem komaj 4,3 % oziroma 10,1 %. Dobrovska zadruga je resda na najboljšem od vseh v Brdih, vendar poznana medanska KDZ le malo zaostaja za njo. V njej je včlanjeno 68,5 % vseh gospodarjev in ima 76,3 % vsega sveta v KLO. Zemljiški fond je zelo ugodne sestave, saj ima 16,8 % vinogradov in 16,0 % njiv. Podobne razmere zasledimo še v zadrugah Hum, Neblo, Vipolže, Fojana in Cerovo.

Istočasno z razlastitvijo veleposesti sta se osnovali tudi dve državni ekonomiji v Vipolžah in Neblem. Zanje velja isto kot za zadruga v Spodnjih Brdih. Z izročitvijo uprave v roke delavskega sveta se je njihova upravna organizacija v marsičem približala statusu zadrug.

KLO	% privatnega sveta	% združnega sveta	% državnega sveta
Kožbana	82,5	11,2	6,4
Kojsko	75,8	9,2	14,8
Šmartno	52,0	41,5	6,5
Višnjevik	97,4	1,4	0,2
Cerovo	58,3	41,5	—
Dobrovo	21,0	74,2	4,5
Kozana	71,9	22,5	5,1
Medana	19,2	76,5	4,5
Neblo	29,6	35,4	25,1
Vipolže	39,1	3,4	57,8
Skupaj po letu 1951	65,2	25,1	11,7

Zemljiški fond zadrug je v nasprotju s privatnim sektorjem v večini primerov zelo ugodne sestave. Privatniki imajo v svojih rokah 80 % nerodovitnih tal, toda le 62 % vinogradov in 72 % njiv oziroma 71 % obdelane zemlje. Težišče združne posesti je na vinogradu 31 % in na sadjarstvu 29,8 %, kar jim daje vse polno ugodnih perspektiv za prihodnost.

Celotni pregled nam kaže naslednjo sliko:

Zemljiška kategorija	Privatni sektor	Zadružni sektor	Državni sektor	Skupaj ⁷⁹
Orna zemlja	353 ha 73,0 %	99 ha 20,5 %	29 ha 6,2 %	482 ha 100 %
Vinogradi	395 ha 62,0 %	199 ha 31,2 %	42 ha 6,6 %	636 ha 100 %
Sadovnjaki	53 ha 65,5 %	24 ha 29,6 %	4 ha 4,9 %	81 ha 100 %
Travniki	455 ha 80,5 %	100 ha 18,5 %	6 ha 1,0 %	541 ha 100 %
Obdel. zemlje	1287 ha 71,7 %	422 ha 23,5 %	82 ha 4,5 %	1791 ha 100 %
Košence	1172 ha 67,3 %	552 ha 31,6 %	23 ha 1,2 %	1747 ha 100 %
Pašniki	602 ha 84,0 %	105 ha 14,3 %	13 ha 1,7 %	718 ha 100 %
Gozdovi	1278 ha 65,3 %	319 ha 16,3 %	361 ha 18,4 %	1958 ha 100 %
Nerodovitno	1125 ha 82,6 %	42 ha 3,0 %	194 ha 14,3 %	1361 ha 100 %
Skupaj	5665 ha 73,8 %	1341 ha 17,7 %	674 ha 8,6 %	7680 ha 100 %

Gospodarstvo

1. Tehnologija obdelave

Že prvi viri, ki omenjajo Brda, poročajo obenem o vinogradništvu.⁸⁰ V srednjem veku so različne omejitve trgovine zavirale izvoz vina in šele leta 1552, ko je Ferdinand prepovedal njegov uvoz iz Istre in Benečije na Goriško, so se razmere naglo izboljšale v prid mediteranskim kulturam.⁸¹ Vinogradi so napredovali predvsem na račun izkrčenih gozdov in preoranih pašnikov. Maksimilijan zato 1553 prepove prenapro krčenje gozdov brez lastnika.⁸¹ Okrepitev trgovine je omogočila številnim tlačanom odkup. Istočasno se prične širiti kolonat. Nov zagon je dobilo briško gospodarstvo leta 1676, ko so bile odpravljene poslednje omejitve v vinski trgovini, kar je omogočilo ugoden izvoz na Kranjsko in na Koroško.⁸² Krčenja v XV. in XVI. stoletju pomenijo višek razširjenosti kulturne pokrajine. Odslej obdelovalna površina ves čas nazaduje. V XVIII. stoletju prične do tedaj dominantno pšenico izpodrivati koruza, ki do XIX. stoletja polagoma nadomesti vse žitarice. Podobno je nadomestil fižol bob, ki so ga kmetje opuščali, ker je prehudo izčrpaval zemljo. Velikega pomena je razširjenje krompirja, ki je marsikje v Zgornjih Brdih nadomestil pšenico in tudi koruzo. Moderna doba je povsem izrinila lan, ki je bil nekoč zelo razširjen, saj so ga skoraj pri vsaki hiši tkali. Izginila je leča, medtem ko so oljko uničile hude zime v prvi polovici XVIII. stoletja.⁸³

Istočasno z opuščanjem nekaterih rastlin je pričela izprememba obdelovalnega načina. V prejšnjih dobah je bilo v Brdih razširjeno mediteransko obdelovanje v brajdah. Na terasi ali na ozkem pasu

⁷⁹ Ekonomska analiza za Brda, obrazec A. (Za stanje leta 1949.)

⁸⁰ Massi, o. c., str. 56.

⁸¹ Massi, o. c., str. 58.

⁸² Massi, o. c., str. 61.

⁸³ Massi, o. c., str. 66.

zemljišča v ravnini je bilo v zaporedju posajenih med vrstami trt nekaj »vrstin« pšenice, ječmena ali pozneje običajno koruze. Po žetvi je bila posejana med trte navadno repa, včasih pa ajda. Ko sta se razširila krompir in koruza, so bile brajde sestavljene le še iz trt, turščice, krompirja in seveda sadnega drevja. Moderno vinogradništvo je zavrglo ta obdelovalni sistem. Veliko je k opuščanju prispevala peronospora, ki je škodovala trtam v vlažnih in meglenih dolinah. Kmetje so odslej zasajali nove vinograde na sončnih pobočjih in obenem opuščali dosedanje mešanje kultur. Že prej pa je izginil svojstveni, a stari mediteranski način »kabela«, ki je obstajal v tem, da je bilo na osrednje drevo »klin« (neke vrste jesen) navezanih več trt, ki so bile razporejene v krogu okoli njega. »Kaboli« so se vrstili v brajdah in prispevali k njihovi nadaljnji pestrosti.

Trtna uš, ki je na Štajerskem zamajala vinogradništvo, v Brdih ni napravila veliko škode. Zaradi gostih in neprodušnih ilovnatih tal se uš ni mogla širiti. Kmetje so imeli mestoma nekaj škode, vendar še zdaleč ni mogoča primerjava s panonskimi predeli. Uvajanje nove ameriške podlage pa je po drugi strani polagoma izpodrinilo stare trte: »piko«, »rohatko«, »glero« in druge.

V XVII. in XVIII. stoletju je bila v Brda uvedena sviloprepka (domače ime je kavalir), vendar se ni obdržala, ker je primanjkovalo murvinih dreves. Danes jo goje edino še redki posamezniki.^{83a} Njena domena je ostala Furlanija, odkoder je tudi prišla v Brda.

K o l o b a r j e n j e. Starega obdelovalnega sistema, ki je dal njive v prelog, Brda niso nikoli poznala v onih izmerah kot srednjeevropsko območje. Kolobarjenje, ki je zamenjalo »praho« v modernem obdelovanju, se prav tako ni moglo uveljaviti zaradi vrste vzrokov. Največja ovira je bilo in je še danes pomanjkanje dovoljnih množin orne zemlje. V Brdih prevladujejo mali in srednji posestniki, ki morajo na svojih nekaj desetinah arov njiv saditi kulture brez vmesnih počitkov. Na njih pridelajo po več let zapovrstjo spomladi koruzo, jeseni činkvantin in repo. Namesto sirka posade včasih krompir, in to največ v Zgornjih Brdih. Šele čez 5 ali 6 let, ko je zemlja že povsem izčrpana, posejejo spomladi deteljo, vendar jeseni slede znova stare kulture. Skrbnejši gospodarji jo posejejo tudi vmes v jesenskem turnusu, če imajo dovolj sveta. Še slabše so razmere na njivah revnih kajzarjev ali nekoč na kolonskih posestvih. Pri njih je njiva v stalnem obratu brez počitka. Posledica je počasno nižanje hektarskega donosa in poglobljanje kroga, v katerem se vrti gospodarstvo malega kmeta, v revščino. Druga ovira pri pravilnem kolobarjenju je pomanjkanje gnoja, ki ga za njive ne preostane veliko. Večino porabijo kmetje za gnojenje vinogradov. Brda so zato pred vojno porabila velike količine umetnih gnojil. Danes bi potrebovala okoli 80 vagonov superfosfata, kalcijevega karbida in kalijevih soli za vinograde. Bistvena ovira pri kolobarjenju so ostanki nekdanjega brajdnega obdelovanja. Mešanje

^{83a} Terenski podatki.

kultur v brajdah danes še ni izginilo. Ker so Brda po novi meji odrezana od Furlanije, kjer so domačini zamenjavali vino za koruzo, je potreba prisilila domačine, da spreminjajo v brajde številne trasirane senožeti in košenice, na katerih se navadno nahaja po nekaj vrstih trt. Povojne težave so znova oživilo opuščene brajde, ki so služile le še za seno.

Obdelovanje se vrši predvsem s človeško in živalsko delovno silo. Šele po prvi svetovni vojni in po osvoboditvi je pričela napredovati mehanizacija. Bistvena poteza mediteranskega obdelovanja je v veliki uporabi človeške delovne sile. Glavni vzrok leži v brajdnem sistemu, ki sicer dopušča obdelovanje s plugom, toda le na položnejših parcelah. Še do nedavna je briški kmet sam okopal večino svojih njiv in vinogradov. Prevelika zaposlenost kmeta ima za posledico, da se briga predvsem za vinograd. Posebno maja in junija ob zoritvi češenj, ko je obenem vse polno dela v vinogradu in je čas glavne košnje, je višek pomanjkanja delovne sile. Drug primanjkljaj je ob trgatvi in novembra, ko kopljejo nove vinograde in rigolajo stare. Presežek delovne sile imamo pozimi, januarja in februarja pa tudi avgusta, ko so že končana glavna dela na polju, a košnja otave še ni pričela. Danes občutijo pomanjkanje delovne sile v prvi vrsti privatniki. Agrarni proletariat je ves zaposlen v zadrugah in na državnih posestvih. Veliko mladih moči se je izselilo in odšlo v industrijo. Vse to povzroča, da imamo v topli polovici leta v Brdih občutno pomanjkanje delovne sile. Zadruga so zaradi mehanizacije in strojnega obdelovanja veliko na boljšem. Pomanjkanje delovnih moči je prisililo kmeta, da izrablja svojo delovno živino do skrajne mere, kar gotovo ni v prid gospodarstvu. Edini izhod iz težav je mehanizacija. Vendar njena izvedba zahteva poleg komasacije zemljišč tudi spremembo obdelovanja, opustitev brajd in racionalno vodeno kmetijstvo.

2. Vinogradništvo

Brda so naše najizrazitejše vinorodno področje. Malokje na Slovenskem dosega vinogradništvo še tolik pomen. Briški kmetje žive v prvi vrsti od vinskega pridelka, nato od sadja, medtem ko so jim njive in travnate kulture le pripomoček v gospodarskem obratu.

Od procvita pod Avstroogrsko, ko je bilo 1910 v vseh Brdih 26,6 % sveta v vinogradih, nazaduje vinogradništvo neprenehoma. K temu sta pripomogla italijanska zasedba in svetovna kriza. Med vojno, ko je primanjkovalo delovne sile, so kmetje zanemarili obdelavo, kar je še nadalje poslabšalo kvaliteto vinogradov. Danes je v jugoslovanskem delu Brd sicer še vedno 26,4 % tal posajenih s trtami, vendar je ta odstotek pretiran, če upoštevamo, da je ostal pod Jugoslavijo predvsem gričevnat svet.⁸⁴ Podobno se je nižal vinski pridelek, ki je na-

⁸⁴ Ob novem popisu kulturnih površin na kataster se bo pokazalo, da je številka previsoka.

zadoval od leta 1914 od 60.000 hl na 40—50.000 hl pod Italijo in na 36.000 hl v današnjih osvobojenih Brdih.⁸⁵

Ugodna konjunktura za vino za časa Avstrije je pripravila številne posestnike, da so zrigolali vinograde na slabših legah, kjer jih je v nadaljnjih desetletjih počasi opustošila erozija prsti in naglo izčrpanje teh po kvaliteti manjvrednih zemljišč. Pod Italijo so briški kmetje najprej opustili te nasade, sledili so jim oni v odročnih legah in končno ostareli vinogradi, ki se jih ni splačalo obnavljati zaradi

Sl. 14. Pogled od Smartnega proti Kojškemu. Pogled na terasirana pobočja, ki so bila nekoč posajena z vinogradi. V ospredju vas Bala

težke prodaje vinskega pridelka. Abesinska vojna in druga svetovna vojna sta odvzeli kmetijam najboljše delovne moči. Sedaj niso več opuščali vinogradov samo posestniki v Zgornjih in Srednjih Brdih, ampak tudi v Spodnjih. Danes so v Zgornjih Brdih vidna številna terasirana pobočja, na katerih raste med travo sem ter tja kaka stara trta. V rodovitnejših Spodnjih Brdih so posadili terase z breskovimi in češnjevimi nasadi ali spremenili nekdanje brajde v njive in travnike (lucerna).

Glavno področje vinogradništva so Spodnja Brda oziroma oni kraji, ki leže v sredi gričevnatega sveta, kot Števerjan (k. o. 1910: 46,5 %), Gornje Cerovo (k. o. 1910: 48,7 %, sedaj: 31,4 %), Medana

⁸⁵ Ekonomska analiza, o. c., str. 1. Verjetno je podatek zgolj groba cenev.

(k. o. 1910: 45,0 %, sedaj: 59,4 %),⁸⁶ Kozana (k. o. 1910: 48,0 %, sedaj: 47,5 %), Dolnje Cerovo (1910: 48,7 %, sedaj: 21,1 %), Biljana (1910: 39,7 %, sedaj: 34,7 %) in Vipolže (1910: 22,8 %, sedaj: 52,1 %).⁸⁶

V osredju Brd pridobi vinogradništvo še nadalje na pomenu. Strma pobočja so primerna edino za trto in sadno drevje. Površinski areal vinogradov je obenem navedba najrodovitnejših tal: k. o. Šentmaver (Podsabotin): 1910: 10,7 %, sedaj: 8,4 %,⁸⁷ k. o. Kojško: 1910: 40,7 %, sedaj: 39,5 %, k. o. Šmartno: 1910: 55,9 %, sedaj: 54,8 %, k. o. Vedrijan: 1910: 40,2 %, sedaj: 38,8 % in k. o. Višnjevik: 1910: 27,7 %, sedaj: 26,7 %. Na tej površini se preživlja 23,3 % prebivalstva (po stanju leta 1948) oziroma 39,7 % gospodarstev v jugoslovanskem delu Brd.⁸⁸ V nasprotju z Zgornjimi Brdi, od koder je prebivalstvo že zgodaj emigriralo, so vinogradniške krize v XX. stoletju najbolj prizadejale osrčje Brd. Šele tedaj je prišla do izraza visoka gostota (aritmetična gostota: 114,6, fiziološka gostota: 241,9 prebivalcev na kv. km.) in agrarna prenaseljenost, ki sta se obe opirali na veliko razširjenost vinograda (31,5 % vinogradov nasproti 3,7 % njiv in vrtov).

Zgornja Brda imajo mešano gospodarsko strukturo, ki jo povzročajo ostrejši klimatski pogoji in pomanjkanje rodovitnega sveta. Vinograd še zdaleč nima več onega monokulturnega značaja kot v osrčju Brd. V ospredju je travnat svet, medtem ko so vinogradi pomešani v brajdah med njive na aluvialnih naplavinah in terasah. Najviše jih zasledimo na kmetiji pri »Urisku« na sončnem pobočju Korade. Kmet »Kobalar« zato ni več Bric, čeprav imamo v okoliških naseljih Zapotok in ostalih okoli hiš še trte. Stanje po katastrskih občinah je naslednje:

Zgornja Brda		
K. o.	1910	Sedaj
Krasno . . .	16,8 %	16,2 %
Vrhovlje . . .	10,8 %	10,8 %
Kožbana . . .	12,4 %	11,7 %
Mirnik . . .	11,5 %	8,1 %
Skupaj . . .	12,0 %	11,0 %

⁸⁶ Procent vinorodne površine je v Medanski in Vipolški katastrski občini porasel zaradi nove meje, ki pušča pod Jugoslavijo predvsem gričevnati svet, močvirna nižina je ostala pod Italijo.

⁸⁷ Katastrska občina Šentmaver sega visoko v Sabotin, s čemer se zveča njena neproduktivna površina. Brez nje znaša površina vinogradov v Srednjih Brdih 40,8 %.

⁸⁸ Po podatkih statističnega urada na OLO Gorica.

Srednja Brda

K. o.	1910	Sedaj
Sentmaver ⁸⁷ . . .	10,7 %	8,4 %
Kojsko	40,7 %	39,5 %
Šmartno	55,9 %	54,8 %
Vedrijan	40,2 %	38,8 %
Višnjevnik	27,7 %	26,7 %
Skupaj	27,1 %	31,5 %

Spodnja Brda

K. o.	1910	Sedaj
Pevma	29,0 %	—
Podgora	8,4 %	—
Števerjan	46,5 %	—
Dol. Cerovo	48,7 %	21,1 %
Gor. Cerovo	45,0 %	31,4 %
Vipolže	22,8 %	52,1 %
Kozana	48,0 %	47,5 %
Medana	45,0 %	59,4 %
Biljana	39,7 %	34,7 %
Dolenje	23,5 %	22,8 %
Skupaj	32,9 %	39,4 %

Pri tem je odpadel na posamezna področja naslednji odstotek:

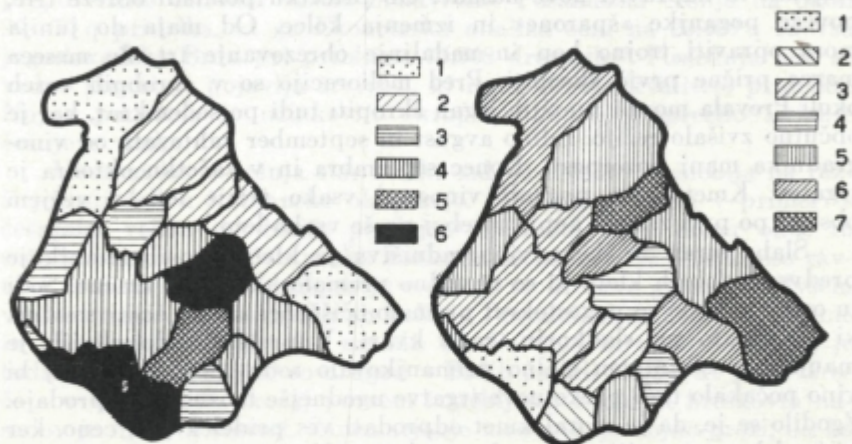
področje	Leta 1910		področje	Leta 1952	
	površina	%		površina	%
Zgornja Brda	343 ha	11,2 %	Zgornja Brda	268 ha	14,1 %
Srednja Brda	686 ha	22,2 %	Srednja Brda	590 ha	31,1 %
Spodnja Brda	2010 ha	66,5 %	Spodnja Brda	1041 ha	54,8 %
Skupaj	3039 ha	100,0 %	Skupaj	1899 ha	100,0 %

Vinograd pomeni za briške kmetije osnovni gospodarski vir. Niso redki primeri, da ima kmet komaj nekaj desetina arov vinograda, pomešanega s sadnim drevjem in da nima njiv in travnikov, a kljub temu preživi svojo družino. V ostali Sloveniji bi prišteli podobnega posestnika med kajžarje, v Brdih mu omogoča vinski in sadni pridelek sorazmerno visok življenjski standard.

Moderno vinogradništvo je vplivalo, da so kmetje v XIX. stoletju opustili nekatere stare trte: piko, glero, rohatko, zelenko in druge. Spremembo je narekovala škoda, ki sta jo povzročali peronospora in trtna uš. Z naraščanjem konjunktura za vino v drugi polovici XIX. stoletja so kmetje sadili manjvredne trte, kot klarenco in tržarko, ki so

dajale obilen pridelek, a slabo vino. Pod Italijo, ko zaradi konkurence vino ni šlo zlahka v promet, se je zamenjavanje trt maščevalo. Kriza je postala občutna še posebno po uvedbi davka 20 centesimov na liter vina. V primeri z Vipavsko dolino, kjer so krizo na Primorskem najbolj občutili, je briške vinogradnike reševala visoka kvaliteta »brica«, ki ima običajno od 12 do 14 gradov. Kmetje so sedaj sadili poleg stare briške kvalitetne trte rebule še malvazijo, tokaj, rizling, muškati in druge. Pridelek se je sicer znižal, toda kvaliteta je občutno porasla. Istočasno so opuščali vinograde na manj ugodnih legah.

Sl. 15

Sl. 16

Sl. 15. Odstotek z vinogradi posajenih tal v briških katastrskih občinah

1 = 0–10; 2 = 10–20; 3 = 20–30; 4 = 30–40; 5 = 40–50; 6 = nad 50 %

Sl. 16. Odstotek travnatih površin v briških katastrskih občinah
(travnikov, pašnikov in senožeti)

1 = 0–10; 2 = 10–20; 3 = 20–25; 4 = 25–30; 5 = 30–35; 6 = 35–40; 7 = nad 40 %

Najbolj znano briško vino »rebula« je pravzaprav mešanica. Njena osnovna trta »rumena rebula« daje visokokvalitetno in močno vino, ki ima to slabo stran, da se rado pokvari zaradi visoke količine sladkorja. Kmetje zato običajno nikoli ne pridelajo čistega sortnega vina, ampak ga mešajo z omenjenimi vrstami, da bi postalo odpornejše. »Zelena rebula« ali na kratko »rebula« je briško univerzalno vino. Sortiranje zahteva poleg pazljivega ravnanja z vinom in dobrih kleti predvsem ločevanje trt v vinogradih. Briški posestnik si tega ni mogel nikoli privoščiti. Edino veleposestniki na Dobrovem, v Vipolžah in Števerjanu so uvedli sortiranje rebule, tokaja in malvazije. Danes sta zadruga na Dobrovem in državno posestvo v Vipolžah edina, ki pridelujeta sortno vino v večjih količinah.

Briška vina so bela, črnih je malo in nimajo velikega pomena. Velikokrat jih vinogradniki poberejo pred glavno trgatvijo in jih dajo ob »bandimi« delavcem kot mlado vino za pijačo.

Namiznega grozdja so Brda sorazmerno zelo malo prodajala (po Catastu Agrariu okoli 66.908 q ali 1 % pridelka). Doma porabijo okoli 5—7 % pridelka.⁸⁹ Pod Avstrijo so prodajali grozdje »avguššana«, ki je že avgusta dozorelo. Primanjkovalje primernih trt je onemogočalo vsako ugodnejšo trgovino, kar je za gospodarstvo občutna škoda.

Vinograd zahteva delo skozi vse leto. Pozimi ga mora kmetovalec zrigolati in napraviti nove nasade. Ob pričetku pomladi obreže trte, poveže poganjke »šparone« in izmenja kolce. Od maja do junija mora opraviti trojno kop in nadaljnje obrezovanje trt. Že meseca marca prične prvič škropiti. Pred melioracijo so v obrobnih vaseh okoli Prevala morali v nižjih legah škropiti tudi po sedemkrat, kar je občutno zvišalo režijo. Edino avgust in september zahtevata od vinogradnika manj pozornosti. Konec septembra in v začetku oktobra je trgateg. Kmetovalec pognoji vinograd vsako tretje leto v večjem obsegu po prvi zimski kopi, posebej pa še vsako leto.

Slaba stran briškega vinogradništva je kletarstvo. Primanjkuje predvsem dobrih kleti, ki so navadno premalo hladne in zračne. Sodi in ostale posode so pogostokrat premalo očiščene, zaradi česar se vino, ki je bogato na sladkorju, rado kvari. V preteklih desetletjih je manjšim posestnikom stalno primanjkovalo sodov, v katerih naj bi vino počakalo tudi preko nove trgatve ugodnejše možnosti za prodajo. Zgodilo se je, da je moral kmet odprodati ves pridelek pod ceno, ker ni imel kam spraviti mošta od nove letine. Nasprotno je veleposestnik v svojih dobro urejenih kletih z vzdanimi steklenimi sodi lahko mirno počakal ugodnejših cen na trgu. Domačini so navadno že okoli božiča sklepali prve pogodbe za prodajo pridelka.

3. Sadjarstvo

Če je vinograd briškemu kmetovalcu osnovna gospodarska panoga, je sadje njegov najboljši postranski dohodek. Z njim si pomaga od spomladi preko poletja v jesen in zimo, ko prejme izkupiček za vinski pridelek.

Izredno ugodne klimatske razmere so omogočile razširitev in zgostitev sadnega drevja, ki je, če vzamemo pretirano primerjavo, skorajda nadomestilo gozd. Do gospodarskega pomena je prišlo šele v XIX. stoletju z zgraditvijo železniškega omrežja. Prej je bilo sadno drevje pomešano med brajde in je doprinašalo k njihovi še večji pestrosti. Pod Italijo, ko je kupčija zastajala, je našlo sadje na trgu stalne odjemalce. Kmetje so zato pričeli opuščati dotedanjo pomešanost drevja med drugimi kulturami in začeli zasajati čiste sadovnjake. Nekoliko je k temu pripomoglo tudi čiščenje vinogradov od drevja, ki

⁸⁹ Ekonomska analiza, o. c., str. 55.

danes obrobja vsako parcelo in se na grivah brajd zgosti v prave sadovnjake.

Prvi pridelek nudijo češnje, ki dozore že maja in trajajo do sve-tega Vida. So najbolj razširjeno drevo v Brdih in jih najdemo vse-povsod (42 % vsega sadnega drevja).⁹⁰ Edino Zahodna Brda jih imajo nekoliko manj. Rode toliko, da kmetje nikoli ne zmorejo obrati vsega pridelka in ga dobršen del zgnije. Ker je ob njihovi zoritvi obenem prva košnja in obilo dela v vinogradu, oberejo kmetje predvsem prve in najboljše češnje. Ostale skuhamo v žganje, kar je bilo pod Italijo prepovedano oziroma visoko obdavčeno. Posamezna češnja da okoli 20—30 q pridelka, ki ga Ekonomska analiza ceni na 20.489 q za vsa jugoslovanska Brda pri približno 73.508 drevesih.⁹¹ Poslednja leta se vedno pogosteje pojavlja črvičnost, ki resno ogroža kvaliteto pridelka. Nujno potrebno je učinkovito škropivo, ki bo preprečilo širjenje češnjeve muhe.

Medtem ko je češnja star briški sad, je breskev pridobila na raz-širjenosti šele z italijansko okupacijo. Na trgu je imela v primeri s češnjami veliko ugodnejše prodajne možnosti. Njen dober okus in sočnost sta onemogočali vsako konkurenco breskev iz Furlanske rav-nine in iz Benečije. V nasprotju s češnjo so breskve gojene predvsem v sadovnjakih. Na ravninah ob Reki in Pevmici, okoli Medane, Fojane in Vipolž se vrste številni nasadi. Ob Pevmici in okoli Kojškega je tudi največ marelic, ki so drugod v Brdih zaradi škode, ki jo povzro-čajo v vinogradih, skoraj povsem iztrebljene. Problem breskovih na-sadov je njihova starost. Zanimarjenje med zadnjo vojno grozi, da bo v prihodnosti v določenih letih breskev nazadovala. Drevo namreč dobro rodi le 5—7 let, celotna življenjska doba traja okoli 15 let. Tudi po vojni privatni kmetje vse premalo sade in širijo nove nasade. Danes je breskev približno 25 % od vsega sadja s pridelkom 5639 q pri 40.535 drevesih.⁹²

Od ostalega drevja naj omenim še slivo, ki je bila nekoč zaradi znane domače obrti »lupljenja sliv«⁹³ veliko bolj razširjena. Danes jo je največ okoli Vedrijana, Krasnega in v Spodnjih Brdih okoli Medane. Hruške imajo najboljše pogoje za rast, a jih je malo in še te so za-sadili pod Italijo. Jablana je kot srednjeevropsko drevo v Brdih že tuja. Po zadnji vojni so prišle do veljave fige, ki rode dvakrat na leto, julija in septembra. Vsako leto jih ogromno izvozijo v osrednjo Slovenijo. Ostalo domačini posuše.

Sadni pridelek se vrsti od maja do septembra in, če prištejemo tudi namizno grozdje, še nekoliko dlje.

Tipično drevo Zgornjih Brd je kostanj maron. Najraje ima lege nad 200 metri nadmorske višine. Največ ga je v Kamunu. Pod Italijo so marsikateri kostanjev gozd močno razredčili, les je namreč porabila tovarna tanina v Čedadu. Domačini sami pravijo, da ga je danes za

⁹⁰ Ekonomska analiza, o. c., str. 4.

⁹¹ Ekonomska analiza, o. c., str. 33.

⁹² Ekonomska analiza, o. c., str. 33.

polovico manj (okoli 8000 dreves).⁹³ Podobno so veliko orehov posekali za pohištveni les.

V preteklem stoletju se je na široko razmahnilo lupljenje češpelj, ki je postalo prava domača obrt in je daleč preseгло vsak domač okvir. Danes je lupljenje skoraj povsem izginilo. Ohranilo se je le v Šmartnem, v Vedrijanu in v okoliških vaseh (Bala) ter v Medani. V XIX. in tudi še v XX. stoletju, preden je na evropski trg pritisnila kalifornijska konkurenca,⁹⁴ je lupila češplje »vsaka hiša« v Brdih. Središča sta bila v Šmartnem in Medani. V Kamunu in v Zahodnih Brdih niso toliko lupili. V Višnjevku, Vipolžah, Kojškem, Cerovem, Fojani in v Neblem je bilo povsod po nekaj družin, ki so se iz leta v leto s tem ukvarjale. Le Kozanci so imeli svoj kobjček drugod, kot bomo še slišali.

Brda sama so imela zelo malo češpelj, še posebno po škodi, ki so jo utrpeli slive zaradi neke muhe, kar nekateri omenjajo kot vzrok za opešanje obrti. Zato so domačini uvažali velike količine češpelj iz Brkinov, ki so jih pripeljali Kraševci vsako leto z vozovi v Brda. Celo iz Istre so prihajale. Ker je primanjkovalo delovne sile, so hodila iz Beneške Slovenije dekleta na lupljenje. (Rekli so jim »čečec«.) Marsikateri gospodar, ki se je ukvarjal z lupljenjem v večjem obsegu, je imel vsako leto nekaj stalnih delavk (Šmartno), kolikor mu niso pomagali ostali vaščani. Razmah kupčije pod Avstrijo v zadnjih desetletjih je pripeljal številne Brice na Štajersko in v Hrvatsko Zagorje. Zlasti na Sotelskem, Bizeljskem, Kozjanskem in okoli Desenic so poznali vsakoletne obiskovalce, ki so tukaj lupili češplje na enak način kot doma. V posebno ugodnih letih so Brici kupovali celo slavonske slive in jih nato kar na Štajerskem olupili. Tudi v prodaji je lupljenje preraslo briški okvir, saj je šel izdelek preko trgovcev v Gorici in Krminu na Dunaj, v Prago in v vsa večja nemška mesta do Hamburga, ki je bil zanje pomembno tržišče.

Postopek lupljenja ni enostaven. Okoli velikega kupa, na katerem so bile olupljene češplje, so se razporedile ženske. Vsaka je imela poseben »nož«, s katerim je olupila ali postrgala lupino. Moški so ta čas donášali sveže in odnašali olupljene slive. Olupljene so polagali na rešetke, imenovane »piconi«. Po nekaj dnevih sončenja na za to pripravljenih stojalih »roštih« so že nekoliko osušene romale pod veliko kad »kason«, kjer je na mali lopatki ležalo in gorelo žveplo. Po dveh urah so jih znova prenesli na sonce. Žveplanje, ki je imelo namen preprečiti gnitje, se je ponovilo 3—4-krat. Osušene češplje so »penčali«, to je: vzeli so ven koščice in eno po eno skupaj zlepili. Nato so jih položili v majhne zaboje in sodčke, kjer so počakale do božiča, ko se je okoli njih nabralo vse polno sladkorja, da so bile povsem bele od njega. Poleg obilnega dela je lupljenje zahtevalo veliko denarja, saj je bilo osušenih češpelj komaj za četrtnino svežih.

⁹³ Podatek je s statističnega urada na OLO Gorica.

⁹⁴ Bednarik, o. c., str. 73.

Razmere pod Italijo, ko so cene nihale, so spravile marsikaterega preveč korajžnega gospodarja na boben. (Te domačije je potem največ pokupila družba »ENTE«). Tudi carinska politika italijanske vlade ni bila naklonjena olupljenim češpljam. Obrt je pričela polagoma pešati in propadati ter so kmetje lupili le še v domačem okviru, ker so briške češplje kljub drobnosti najboljše zaradi velike količine sladkorja, ki ga vsebujejo. V vsaki vasi je nekaj družin držalo tradicijo naprej in imelo v olupljenih češpljah majhen postranski zaslužek. Zanimivo je, da domačini niso izdelka nikoli doma porabili, bile so samo za prodajo.

Na podoben način so za domačo porabo lupili breskve (Neblo).

4. Poljedelstvo

Njive in vrtovi so v Brdih pomaknjeni po svojem pomenu šele na tretje mesto, za vinogradom in sadjem. Zaostanek ni viden samo v površini, kjer jih je v jugoslovanskem delu Brd po vojni po podatkih iz predvojnega katastra za 19 % manj kot vinogradov (7,4 % njiv nasproti 26,4 % vinogradom), ampak tudi v relativnem pomenu, ki ga imajo za briškega kmeta. Pod Avstrijo je bila razlika med njivami in vinogradom nekoliko manjša, in sicer 15,9 % (10,5 % nasproti 26,4 % vinogradom). Njivska površina je narasla z melioracijo Prevala 1936. leta. Ko so bila z novo mejo Brda odrezana od Furlanije, kjer so zamenjavali domačini vino za koruzo in pšenico, je pomen njivskih vrtnih kultur znova porasel in dosegel 7,4 % vse površine Brd v Jugoslaviji kljub izgubi Prevala.⁹⁵ Nesrečna meja pušča Italiji prevalsko ravnino, ki je za Brda neke vrste žitnica. Zaradi tega se danes množe primeri, da spreminjajo kmetje opuščene brajde v njive, da marsikje zorjejo ledino in da znova uvajajo stari način obdelovanja v brajdah z mešanjem trt in njivskih kultur.

Vendar obstoje razlike v samih Brdih. Tako imajo naselja v Spodnjih Brdih, kjer so doline široke in katastrske občine segajo v Preval, največ njiv. Po italijanskem katastru so imele nerazdeljene k. o. Vipolže 28,6 %, Cerovo D. 20,4 %, Biljana 16,4 % in po popisu iz leta 1910 k. o. Podgora 24,3 %, a Dolenje 21,5 % svojega sveta v njivah. Tudi po vojni izkazuje iste občine kljub »amputaciji«⁹⁶ Brd največ njivske površine (Vipolže 17,8 %, Dolnje Cerovo 23 %, Biljana 15,4 %, Dolenje 16,8 %). Proti notranjosti, ko katastrske občine nimajo več zemlje v ravnini in leže predvsem v gričevnatem svetu, se delež zoranih tal zniža: k. o. G. Cerovo je imela 10,2 % (sedaj le še 3,7 %), Kozana 10,3 %, Medana 10,8 % (zaradi nove meje), Pevma 12,9 % (po popisu 1910) in Števerjan 22,1 % (po popisu iz leta 1910).

⁹⁵ Stanje se bo z novim popisom kultur prav gotovo spremenilo. Poleg tega ni znano, v kakšnem razmerju so zemljiške kategorije v razdeljenih katastrskih občinah.

Tabela II. Površina kmetijskih kategorij v Goriških Brdih

	Njive ha a	Vrtovi ha a	Vinogradi ha a	Travniki ha a	Obdelana površina ha a	Pašniki ha a	Gozdovi ha a	Neplodno ha a	Skupaj ha a	Travnati svet
Vrhovlje	7 66	2 18	57 81	155 24	202 89	56 24	268 21	19 96	527 35	171,48
Krasno	4 95	1 10	40 44	85 65	150 12	17 39	86 04	10 62	244 19	101,04
Kožbana	16 76	2 88	111 12	177 86	508 62	108 47	469 26	45 95	952 35	186,35
Mirnik	35 05	4 24	59 15	28 84	125 28	257 97	507 51	56 69	727 45	286,81
	62 40	10 40	268 52	425 59	766 91	420 07	1151 02	115 22	2451 50	845,66
Podsabotin	25 84	1 01	45 05	27 98	99 86	195 41	226 89	14 70	554 89	521,59
Kojsko	10 61	5 —	187 79	97 75	299 15	82 12	65 74	26 75	475 79	179,87
Šmartno	5 71	4 11	205 59	56 65	250 06	59 29	42 37	22 37	574 11	155,94
Vedrijan	9 47	1 47	68 20	55 07	112 21	29 77	26 06	7 74	175 81	62,84
Višnjevnik	10 39	2 19	85 92	22 40	118 90	49 95	125 24	16 27	510 42	72,35
	60 02	11 78	590 55	217 85	880 18	414 52	486 50	87 85	1869 02	652,57
Dolnje Cerovo	38 19	— 95	54 94	51 91	105 97	20 79	50 18	08 58	165 52	52,70
Gornje Cerovo	12 82	— 77	110 52	29 32	155 25	59 71	41 37	11 57	245 88	69,05
Kozana	35 26	2 47	174 75	15 91	228 37	62 91	60 89	14 54	566 74	78,82
Vipolže	25 36	1 65	73 89	4 48	105 58	12 74	15 07	7 74	140 95	17,22
Medana	38 28	3 44	250 64	18 35	290 69	20 58	54 25	22 20	587 75	58,91
Biljana	147 50	8 75	552 57	118 55	607 15	107 04	195 41	46 34	955 97	225,57
Dolenje	62 26	1 77	84 49	55 95	204 47	60 20	86 02	17 37	568 09	116,15
	559 67	19 78	1041 58	274 45	1695 26	525 97	485 17	128 54	2650 86	598,40
	482 09	41 96	1900 45	917 87	5342 35	1158 56	2100 49	529 59	6951 18	2076,45

Bistveno drugačna je slika v Srednjih Brdih. Medtem ko so imela celotna Spodnja Brda po popisu iz leta 1910 16 % njiv, a sedaj 14,2 %, se njivska površina tu naglo zniža na 3,7 % od skupne površine, kar je posledica morfoloških prilik in velikega pomena vinogradništva. Silno nizki odstotek njivskega sveta v k. o. Višnjevik (3,8 %), Šmartno (9,7 %), Kojsko (3,5 %), Šentmaver (3,5 %) (po stanju iz leta 1910) oziroma Podsabotin po sedanjem stanju 6,4 % in Vedrijan (5,6 %) nam nazorno izpričuje, da se nahajamo v vinogradniškem področju.⁹⁰

V Zgornjih Brdih so razmere še slabše. Njive imajo zaradi ostrejših klimatskih pogojev, ki veliko škodujejo trti in sadnemu drevju, relativno večji pomen, vendar absolutno vzeto njihova površina nazaduje na 1,6 % v k. o. Vrhovlje, 2,4 % v k. o. Krasno, 1,9 % v k. o. Kožbana. Izjema je k. o. Mirnik, ki sega v dolino Idrijce in ima zato 5,1 %. Zaradi tega se odstotek njivske površine celotnega pasu zviša na 3 %, medtem ko imajo ostale kat. občine povprečno le 1,6 % njiv.

Tabela III.

Odstotek posameznih kmetijskih kategorij po katastralnih občinah

	Njive	Vrtovi	Vinograd	Travniki	Obdelana zemlja	Pašniki	Gozdovi	Nerodovino	Skupaj	Travnate površine
Vrhovlje	1,3	0,3	10,7	26,1	38,2	6,8	50,9	3,6	100	32,9
Krasno	2,0	0,4	16,8	34,0	53,3	6,9	35,2	4,1	100	40,9
Kožbana	1,7	0,2	11,9	19,0	33,1	11,6	50,4	4,8	100	30,6
Mirnik	4,6	0,5	8,1	3,8	17,2	35,4	42,3	4,9	100	39,2
	2,6	0,4	11,0	17,5	31,5	17,3	46,6	4,6	100	34,8
Podsabotin	4,6	1,8	8,4	5,6	18,5	35,6	42,4	2,6	100	41,2
Kojsko	2,1	0,6	39,6	21,0	63,4	17,7	13,7	5,5	100	38,7
Šmartno	8,0	1,7	54,9	9,6	66,9	15,8	11,5	5,9	100	25,4
Vedrijan	5,1	0,5	38,9	18,8	64,0	16,6	14,8	4,0	100	35,4
Višnjevik	3,2	0,6	26,8	7,2	38,0	15,8	40,3	5,1	100	23,0
	3,2	0,5	31,6	11,6	47,1	22,1	26,0	4,6	100	33,7
Dolnje Cerovo	23,0	0,5	21,1	18,8	63,6	12,1	18,2	4,8	100	30,9
Gornje Cerovo	3,4	0,3	31,4	11,8	43,7	15,9	16,7	3,4	100	27,7
Kozana	9,8	0,5	47,5	4,1	62,3	16,9	16,4	3,8	100	21,0
Vipolže	17,8	0,7	52,1	2,8	75,0	8,5	10,7	5,0	100	11,3
Medana	9,8	0,8	59,4	4,7	77,1	5,3	14,3	5,8	100	10,0
Biljana	15,4	0,8	34,8	12,3	63,4	11,2	20,4	3,7	100	23,5
Dolenje	16,8	0,2	22,8	14,9	44,4	16,3	23,4	3,7	100	31,2
	13,6	0,6	39,4	10,4	64,3	12,3	18,4	4,8	100	22,7
	6,9	0,5	26,4	13,2	48,2	16,7	30,4	4,7	100	29,9

⁹⁰ Glej navedbe vinogradniških površin pri istoimenskem poglavju.

Najboljšo strukturo kmetijskih kategorij imamo vsekakor v Spodnjih Brdih. Na ravninah ob rekah in v Prevalu so glavna briška polja koruze ali po domače sirka. Pšenica zaradi prevelike množine glinastih delcev in premajhne poroznosti prsti ne uspeva dobro. Iz istega razloga ni krompirja in ostalih vrtnin. Kot strniščni kulturi sta zelo razširjeni činkvatnin in repa. Ajde v Spodnjih Brdih ni. V srednjem pasu, kjer se sestava prsti izpremeni, je koruza sicer še poglobitvena njivska kultura, poleg nje se uveljavi še krompir, ki ga je proti severu vedno več. Zgornja Brda so tudi po značaju pridelkov že na meji med mediteranskim in srednjeevropskim območjem. Poleg turščice in krompirja imamo že povsem osrednje slovenske rastline, kot ječmen, zelje, ajdo in druge. Gospodarski obrat niha med vinogradom in poljem. Pomanjkanje dovoljnih množin rodovitne zemlje zavira kmetijstvo, ki je zaostalo in neracionalno. Namesto komercializiranega gospodarstva imamo stanje, da živi vsaka kmetija že bolj ali manj kot avtar-kična celica zase.

V osemnajstem stoletju se je koruza razširila v Brda⁸⁷ in izrinila pšenico in ostale žitarice. Gosta in »težka«⁸⁸ zemlja, ki jo po navadi dodobra namoči majski in junijski dež, nudi turščici najboljše pogoje za rast. Massi ceni, da je tri četrtine ravninskih tal posajenih s koruso.⁸⁷ Po vojni odpade v Brdih nanjo 76 % vse površine, zasejane z žitom (231 ha) in 72 % celotnega žitnega pridelka (približno 3178 q).⁸⁸ Sirk daje glavno briško jed polento, ki mora biti iz bele turščice in ne iz ruse. Veliko manj se poje kruha, ker pšenica zaradi zanjo neugodne sestave prsti ne uspeva dobro. Nanjo odpade 18 % vse žitne površine in 23,4 % žitnega pridelka.⁸⁸ Še manj je ostalih žitaric, in še to največ v Zgornjih Brdih.

Od okopanin je najvažnejša kultura krompir (85 ha).⁸⁸ Najbolje uspeva v peščenih prsteh Srednjih in Zgornjih Brd, mokre prsti ravnin zanj niso primerne. Prvi pridelek dozori že v drugi polovici julija, a ga kljub tej ugodnosti niso nikoli izvažali. Poleg repe in fižola je krompir sestavni del znane briške jedi »kuhnje«. Čistih krompirjevih njiv je malo, večinoma je pomešan med koruso ali med trtami.

Vrtovi so v Brdih kljub neprilikam, ki jih povzročata razpad flišnega substrata in ki zavirajo rast nežnejših rastlin, pomemben del kmečkega gospodarskega obrata. Nehote se vsiljuje primerjava s kmetijami na obrobju mest, samo da briški kmetje razen graha in paradižnika svojega pridelka ne prodajajo na trgu. Vrt jim pripomore k večji pestrosti prehrane. Poletna suša povsem požge vrtičke. Že pod Italijo so domačini pričeli saditi grah, ki je šel dobro v prodajo. Po vojni pa tudi paradižnik. Pridelek obeh rastlin je zelo obilen.

Kot njive je tudi vrt v briškem gospodarstvu v prvi vrsti pripomoček. Pomena, ki ga imajo njive izven mediteranske Slovenije, ne doseže nikoli.

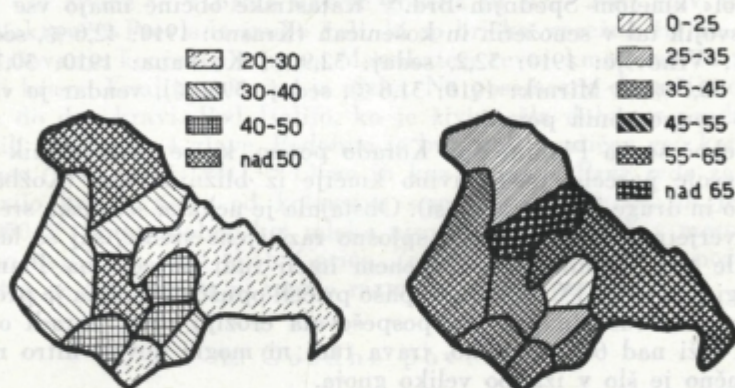
⁸⁷ Massi, o. c., str. 136.

⁸⁸ Ekonomska analiza, o. c., str. 25.

5. Travnate površine in živinoreja

Živina je v Brdih nujno zlo. Velika potreba po delovni sili in poraba gnojil pri gnojenju vinogradov in ostalih kultur sili kmetovalce, da drže na domačijah za obstoječe travnate in njivske površine preveliko število živine. Kljub sorazmerno obširnim površinam travnikov in senožeti ter košenic, ki jih je po stanju iz 1910. leta 26,2 %, po italijanskem katastru 29,9 % vsega briškega sveta, je v Brdih stalno primanjkuje sena. Primanjkljaj v krmi, ki ga drugod v Sloveniji nadomestijo s krmilnimi rastlinami, so briški kmetje krili z nakupo

Sl. 17

Sl. 18

Sl. 17. Odstotek s koruzo posejanih njivskih površin v Goriških Brdih po stanju iz leta 1949. (Po »Ekonomske analizi Goriških Brd«)

Sl. 18. Število goveje živine na 100 prebivalcev v Goriških Brdih, po krajevnih ljudskih odborih

vanjem sena pri velikih hribovskih kmetih okoli Korade ter koruze in otrobov v Furlaniji. Po vojni, ko je nova meja zaprla tržišče v ravnini, hranijo živino predvsem s senom. Začarani krog, ki se vrti okoli prehrane živine, primanjkovala krme in krmilnih rastlin in potrebe po delovni sili in gnoju, je za časa kolonata tlačil kmeta še huje kot danes. Po pogodbi je moral dati kolon vso delovno silo, tudi živalsko, ki si jo je moral odslužiti z dninami, v primerih, da ni imel lastne živine.⁹⁹ Zaradi težav s prehranitvijo živine pokosijo kmetje poleg travnikov in senožeti vse meje med parcelami ter travo med brajdami in na grivah. Razen prve košnje, ki se zaradi obiranja češenj nekoliko zakasni, zaradi česar trava izgubi na svoji vrednosti,¹⁰⁰ kosijo kmetje včasih razen otave še v tretje. Živine navadno nikoli ne pasejo. V Brdih potemtakem ni pašnikov. V Spodnjih in Srednjih

⁹⁹ Florjančič, o. c., časopis »Soča«, št. 7.

¹⁰⁰ Ekonomska analiza, o. c., str. 1.

Brdih imamo travnike v spodnjih legah ob vodah, na pobočjih košenice, ki jih kosijo kmetje po dvakrat na leto. V Zgornjih Brdih, na Vrhoveljski Planini in na Planini pod Korado so senožeti, kjer kosijo po enkrat. Vmes leže obširne parcele neuporabnega travnatnega sveta, na katerih pride do izraza kraška podlaga (pseudokretacijske breče in konglomerati) in erozija prsti.

Sorazmerno največjega pomena je travnati svet v Zgornjih Brdih, kjer je bilo leta 1910 32,2 % ali po ital. katastru 34,8 % površine v senožetih in košenicah. Obširne senožeti na obeh planinah so omogočale številnim posestnikom prodajanje sena oziroma košnjo trave »na pol« kmetom Spodnjih Brd.¹⁰¹ Katastrske občine imajo vse nad 30 % svojih tal v senožetih in košenicah (Krasno: 1910: 42,6 %, sedaj: 40,9 %; Vrhovlje: 1910: 32,2, sedaj: 32,9 %; Kožbana: 1910: 30,3 %, sedaj: 30,7 % in Mirnik: 1910: 31,6 %, sedaj: 39,2 %), vendar je vmes veliko neuporabnih površin.

Nekoč so na Planini pod Korado potem, ko je vsak lastnik pokosil svoje parcele, pasli živino kmetje iz bližnjih vasi (Kožbana, Krasno in druge kamunske vasi). Obstajala je nekaka sezonska srenja, ki je verjetno ostanek nekdanj splošno razširjene srenje, saj so lahko pasli le tisti lastniki, ki so obenem imeli tudi parcele na Planini. V drugi polovici XIX. stoletja so pašo pričeli opuščati. Živina je preveč razkopavala rušo in pri tem pospeševala erozijo prsti, zaradi ostre klime, leži nad 600 m visoko, trava tudi ni mogla dovolj hitro rasti in končno je šlo v izgubo veliko gnoja.

Na slabšem so kmetje iz osredja Brd (1910: 32 %, po ital. katastru: 33,8 %), čeprav imajo nekateri posestniki v svoji lasti senožeti na obeh planinah (Kojško in Šmartno). Senožeti tu ni več, razen na pobočjih Sabotina, zato so v dolinah že prvi travniki. Vseposvod pa imamo košenice, ki so ponekod pomešane z gozdom. Po prvi svetovni vojni je travnata površina narasla na račun opuščenih vinogradov v k. o. Kojško od 36,7 na 38,7 %, k. o. Višnjevnik od 23,3 na 24 %, Vedrijan od 34,6 na 35,5 %, v k. o. Šentmaver (Podsabotin) zaradi amputacije od 33,8 na 42,2 %. V k. o. Šmartno se je pa delež nekoliko znižal, in sicer od 25,5 na 25 %.

Spodnja Brda imajo z izjemo nekaj občin, ki segajo v Preval (D. Cerovo: 1910: 34,5 %, it. k.: 30,9 %; Vipolže: 1910: 40,4 %, it. k.: 11,3 %) oziroma leže v široki dolini Idrijce in Reke (Dolenje: 1910: 29,2 %, it. k.: 31 %; Biljana: 1910: 20,1 %, it. k.: 23,5 %), najmanj travnatega sveta. Travniki v Prevalu so postali uporabni po melioraciji. Pred tem so posestniki uporabljali močvirno travo, imenovano »palude«, samo za steljo. Še danes se imenuje zahodni najbolj močvirnati kos Prevala »Palude«. Kmetje kupujejo večino sena pri Kobalarju, Na Vrtači in pri drugih posestnikih okoli Korade tja do Liga. Ostalo pokose na travnikih in opuščenih brajдах. Kljub temu, da odpade na

¹⁰¹ Zaradi pomanjkanja delovne sile odstopi lastnik parcele polovico trave onemu, ki jo pokosi.

Spodnja Brda še vedno 28,7 % vsega travnatega sveta v jugosl. delu Brd (Srednja 29,9 %, Zgornja 40,7 %) sta v razporeditvi zemljiških kategorij travnik in košenica slabo zastopana (Podgora: 1910: 7,7 %; Pevma: 1910: 12,2 %; Kozana: 1910: 22,8 %, sedaj: 21 %; Medana: 1910: 16 %, po razmejnitvi: 10 %; Števerjan: 1910: 12,1 %; G. Cerovo: 1910: 15,7 %, it. k.: 27,7 %).

Kvaliteta sena je v splošnem slaba. Kmetje zaradi češenj zamude prvo košnjo. Otavo poletne suše velikokrat povsem požgo. Seno je revno na fosfatih, kar občuti živina, ki zelo trpi na kostolomnici.¹⁰² Potrebno je, da se uvede gnojenje trave, kar dosedaj ni bil primer.

Od živine je v Brdih največ goveda in sicer 2685 glav, od tega 1181 krav.¹⁰³ Prevlado imajo voli, ki so briška vprežna živina, ker je vzdrževanje konjev predrago. Marsikateri revni kmet ima za vprego tudi krave. Kvaliteta živine je nizka. Na posamezne domačije odpade ena do dve kravi. Pod Italijo, ko je živina šla dobro v prodajo, so redili kmetje 3—4 glave. Podobno je bilo tudi prašičev več kot jih je danes (1497 proti 1141).¹⁰⁴ Ovac in koz je malo. Prve rede za meso. Število kokoši se je od kolonstva sem znižalo. Danes jih je okoli 11.950.¹⁰⁵ Jaje podobno kot mleka niso nikoli prodajali v mesto z izjemo najbližjih vasi okoli Gorice. Zaradi poletne suše, ki požge vse cvetje, se čebelarstvo ni moglo razmahniti (286 panjev).

6. Gozdne površine

Pravega gozda v srednjeevropskem smislu v Brdih ni. Tudi prvotni redki svetli hrastov in kostanjev gozd je skoraj povsem skrčen in nadomeščen z robinijo, lesko in drugimi vrstami. Marsikje je zaradi intenzivne sečnje povsem degeneriral v hosto z vmesnimi jasami. Zaradi pomanjkanja obdelovalne zemlje se je moral umakniti na najslabše lege, v dna grap, na severna pobočja, na peščena za poljedelstvo neuporabna tla okoli Krminske gore in Kalvarije in na skalnata pobočja severnih Brd. Največ ga je v Zgornjih Brdih (46,6 % površine), kjer imajo v katastrski občini Kožbana 50,4 % in Vrhovlje 50,9 %, torej polovico tal v gozdu. Osrednja Brda ga imajo manj (it. k. 26 %), z izjemo katastrske občine Višnjevik, ki sega v gozdnato porečje kožbanske Reke in ima zato 40,3 % svojih tal pokritih z malo uporabno hosto. V ostlih katastrskih občinah so za časa krize pod Italijo in pod angloameriško zasedbo intenzivno sekali, ker je šel les v negozdnati Furlaniji in v Gorici zelo dobro v prodajo. Lesa je zato manj kot to kaže odstotek površine gozdnih tal. (Šmartno: 11,5 %, Kojsko: 13,7 %.) Nova meja je ustavila prodajo drv v mesta in rav-

¹⁰² Ekonomska analiza, o. c., str. 1.

¹⁰³ Ekonomska analiza, o. c., str. 41. Pod Italijo je bilo 2718 glav goveje živine. Pri povojnih cenitvah moramo upoštevati zmanjšani teritorij sedanjih Brd.

¹⁰⁴ Catasto Agrario, o. c.

¹⁰⁵ Ekonomska analiza, o. c., str. 41.

nino, drugod pa briških drv ne potrebujejo, tako da so danes prebivalci Kamuna še posebej prizadeti, ker jim je sečnja drv donášala lep postranski dohodek. V Spodnjih Brdih¹⁰⁶ imajo največ gozda obe robni k. o. Podgora in Dolenje (1910: 44 % oziroma po it. k. Dolenje 23,4 %), ki segata na gozdnato Kalvarijo in Krminsko goro, in k. o. Števerjan z 35,1 % leta 1910. Ostale katastrske občine so na gozdu revne in imajo le kakih 10—20 % svojih tal pokritih z njim, razen Vipolž, ki imajo komaj 10,7 % po it. k. Spodnja Brda morajo kupovati drva v Kamunu in pri kmetih okoli Korade.

Letni prirastek je zelo nizek (0,50 m³ na hektar gozda) in bi pri intenzivni sečnji zadoščal za dva meseca.¹⁰⁷ Intenzivna sečnja v preteklem desetletju je grozila, da bodo Brda ostala povsem brez večjih dreves. Domačini morajo danes kuriti skrajno varčno, če nočejo, da jim bo drv zmanjkalo.

7. Komercializem in promet

Brda živijo od vina in sadja; da pa pokrijejo svoj primanjkljaj v prehrani in krmi, sta jim potrebna trg in trgovina.

Glavni tržišči zanje sta bili v Gorici in Krminu, postranski v Čedadu in Vidmu. Gorica je bila v prvi vrsti vinski trg. Pod Avstrijo so vozili na tamošnji kolodvor vse briško vino ter sadje iz okolice Kojškega, Števerjana, Gornjega Cerovega in ostalih manjših naselij. V Krmin se je stekalo sadje iz vasi z obrobja Prevala: Kozane, Medane, Biljane, Noblega, Vipolž in Šmartnega. Domačini iz Zahodnih Brd so hodili v Čedad, za časa Italije pa tudi v Videm. Preko »Slepega Vrhovlja«¹⁰⁸ so po dograditvi bohinjske železnice vozili kmetje iz Zgornjih Brd na postajo v Plave kranjskim kupcem. Ostali Brici so hodili preko Vrhovlja kupovat seno ter češplje na Kambreško. Šele nova meja je prisilila domačine, da morajo uporabljati to cesto. V Gorico so hodili preko Oslavij in Pevme, medtem ko so glavno cesto Krmin—Gorica uporabljali le prebivalci s skrajnega roba Brd.

V Gorici in Krminu so bili veletrgovci, ki so prevzemali vino in sadje. Navadno je imel vsak podjetnik svoje stalne kmete, ki so mu leta in leta prodajali pridelek. Edino prebivalci Kozane so obšli posredništvo. S prvimi češnjami so zapustile vas skoraj vse ženske in odšle v avstrijske letoviške kraje in na Koroško (Salzburg, Badgastein, Dunaj, Graz, Celovec in Beljak). V mestih so si postavile stojnice in prodajale briško sadje, ki so jim ga možje pošiljali po železnici. Na zimo so prišle znova domov. Pri tem je marsikatera domačinka ostala na Avstrijskem. Nove meje so pod Italijo »kupčijo« onemogočile, nato pa se ni več opomogla.

¹⁰⁶ V Spodnjih Brdih je bilo 1910. leta 24 % gozdnih tal, v novih mejah jih je le še 18,4 %, ker so odpadla področja okoli Podgore in Krmina.

¹⁰⁷ Ekonomska analiza, 6. c., str. 4—5.

¹⁰⁸ Domačini ločijo »Slepo« in »Gluho« Vrhovlje; zadnje leži v Zahodnih Brdih.

Preden so pričeli voziti sadje iz Brd s kamioni, so ga domačini znosili sami v Gorico in Krmič. Ženske so se napotile z velikimi košarami na glavi že kmalu po polnoči, da bi bile že navsezgodaj na trgu. Nazaj grede so zopet nosile, sedaj prehrabene artikle, polento, koruzo, maščobo in drugo. V Pevmi in Oslavjah je bilo pokraj ceste vse polno trgovin in gostiln, kjer so se Brici ustavljali in kupovali blago. Z novo mejo so vsa ta podjetja obsojena na propad. Za časa svetovne krize, ko je kupčija z vinom in sadjem zastajala, so številni Brici naložili na kolo vsak dan velike košare sadja in vina, tudi do 50 kg teže, in se odpeljali v Furlanijo, kjer so ga ponujali po hišah in zamenjavali za polento. Vozili so se celo do Tržiča. Največ so prodajali breskve. Prebivalci Zgornjih Brd so zamenjavali drva.

Domača poraba pridelka je majhna. V Brdih ostane okoli deset tisoč hektolitrov vina in nekaj posušenega sadja.¹⁰⁹ Vse ostalo prodajo ali zamenjajo za prehrabene artikle, krmila in za industrijske in obrtniške izdelke. Brici morajo pravzaprav kupiti vse. Denar neprenehoma kroži med mestom in vasjo. Nikjer, razen v Kamunu, nimamo zaprtega avtarkičnega gospodarstva, ki ga poznamo drugod v Sloveniji, če izvzamemo mestne periferije. Po vojni so odvažanje sadja in vina prevzela podjetja, ki redno odkupujejo pridelek, vendar zato Brdom mesto nič manj ne manjka. Ne smemo pozabiti, da so domačini vsako leto prodajali in zamenjavali v trgovini na drobno ogromne količine sadja in vina, kar jim je sicer donášalo majhen, a zaradi višjih cen, sorazmerno dober zaslužek. Komercializem je Brdom omogočil, da so imela v primeri z našimi panonskimi goricami, veliko višji živiljenjski standard.

Brda danes potrebujejo v prvi vrsti rešitev prometnega vprašanja. Mejo je potreba izpremeniti vsaj v toliko, da bo mogoče iti naravnost v Gorico in ne čez 400 metrov visoko Vrhovlje. Druga boleča točka je Preval, ki je z izjemo 70 ha¹¹⁰ ves v lasti kmetov tostran meje in, ki je zanje žitnica v malem. Sicer je vse to le olajšanje težkega stanja, v katerem so Brda; še vedno pa ostane odprto vprašanje ostalih Slovencev, ki jih sedanja razmejitev pušča pod Italijo.

Po drugi strani bo treba v Brdih izboljšati in obnoviti vinograde in sadovnjake, ki so marsikje v zelo zanemarjenem stanju. V dobro urejenim dovozom prehrabnih artiklov in krmil bo mogoče opustiti številne njive in košenice¹¹¹ in namesto njih zasaditi vinograde in sadno drevje, ki ima neprimerno boljše pogoje. Vendar zahteva vsako intenzivno izboljšanje gospodarskih prilik istočasno spremembe socialnih odnosov na vasi. Težave z delovno silo, z agrarno prenaseljenostjo, tehnično opremo in tržiščem more olajšati samo socializacija kmetijstva in združevanje gospodarstev v zadruga.

¹⁰⁹ Ekonomska analiza, o. c., str. 1.

¹¹⁰ Slovenski poročevalec z dne 16. oktobra 1952. Članek: »Ne damo niti koščka naše zemlje«, str. 5.

¹¹¹ Ekonomska analiza cen, da je možno spremeniti takoj okoli 200 ha košenic v vinograde (str. 1).

GORISKA BRDA IN SLOVENIA

(The Economic Geography)

Igor Vrišer

Summary

The author tried to frame in this article the economic problems of a small, but typical region that has been developed on the transition from the Central European climatic and cultural sphere into the Mediterranean one. The Goriška Brda are a hilly region rising on the border between the alluvial Friulic plain and the Karstic plateau of Banjščice, from which it is divided by the river Soča. The favourable climatic conditions, the vicinity of the town's market, the railway lines, and the exchange of products with those of the settlements of the plain, have directed the economy of the region into a typically commercial course. In the Middle Ages, and even up to the 19th century, a diversified economy prevailed, based on subsistence farming. After the railway lines have been built the main emphasis has been given to the production of wine and fruits. Other branches are considered only as complementary since then. The whole economy has obtained the character of the production for the market, something that in general does not exist in the rest of Slovenia.

Goriška Brda are situated in the corner formed by the rivers Soča and Idrija. Towards the north they are protected by the limestone ridge of Sabotin and Korada. Towards the south and southwest they are slowly merging in the Friulic plain. Petrographically they are built of the Eocene Flysch deposits, with the prevailing marl, sandstone, and clay with the thin intermediate strata of limestone. The distribution of the deposits is such, that we have towards the north the limestone prevailing more and more, and towards the south the predominance on the sandstone and clay. Tectonically the Brda are the constituent part of the Flysch zone developed along southern margin of the Alps. The tributaries of Soča and Idrija have cut the sediments into a series of ridges and hills that are rising towards the north and reaching an altitude of even 900 m above sea level. In the south a marshy basin, called Preval, spreads in an altitude of 50–60 m above sea level.

The young and not resistant sediment, cut into steep hills, the rainfall mostly in the form of showers, with the summer drought, the intensive tilling of earth with the simultaneous ruin of the cover of the original vegetation, all these cause a heavy soil erosion to take place in the Brda.

Because of the fact that the Goriška Brda rise towards their interior, there is a mild Mediterranean climate only in the lowest southern Brda. Its character is well illustrated by the data given by the meteorological station of Gorica (the year average of temperature being 12.8° C, July average 22.9° C, January average 2.9° C). Towards interior, in the Central, and especially in the Upper Brda the influences of the Central European climate are more pronounced especially strong and cold wind, the so called "burja". In the rainfall (1594 mm in a year) the Mediterranean influence can be best seen the maximum being shifted into the months of October and November. Very important are also the quick changes in temperature that often have catastrophic consequences for the orchards and vine. Great summer heat with scarce rainfall is the cause of severe droughts in many a year. Very frequent are storms with hail.

The vegetation is completely in accordance with the climate. The intensified cultivation has destroyed the former natural cover that comprised the elements of the Pontic, Illyric, and in the north the Baltic flora;

nevertheless, the present cultivated plants depend largely on the climatic conditions too. The temperature has a very great influence especially on the ecological conditions, on the blossoming and on the ripening. The dependance on the site and the retardation in the growth towards the interior and the higher regions is well illustrated by the ripening of the cherries, a tree that is spread all over the Brda. This retardation between the Lower Brda and the highest farms amounts up to 29 days. In connection with the former cover of vegetation we have to mention here the present forests, that have been limited by the intensive agriculture to the barren slopes and those situated on the north side of the hills, especially in the Upper Brda. Because of the incessant sale of the firewood into the villages of the plain, these forests are now almost wholly cut down and of little value.

In the terms of climate, rock-composition and vegetation the whole Brda can be divided into three zones. In the south the Lower Brda have the most favourable conditions, with the most fertile soil and the mildest climate. The second zone comprises the Central Brda, where the climate is less favourable and the soil erosion heavier. In the north are situated the Upper Brda — a poor country with few fertile fields because of the limestone basis, and many poor and neglected forests and meadows placed among them. In the south forms the marshy lowland Prevala, which was reclaimed in 1956, a separate vegetative unit. Today it is only an important economic complement of the hilly Brda, that has been cut by the present boundary between Jugoslavia and Italy from its natural hinterland.

Slovenes, who settled the Brda, were stopped in their colonization on the former Langobardic Limes. During all the history the ethnical structure remained almost wholly unchanged. The Slovene inhabitants border here on the Romance ethnic group of the Friulians, and live mixed with them in three villages of this region. The contact between the Slovenes and Italians exists only in Gorica, into which the immigrants have come from Italy. All the Brda are 100 % Slovene, and the present border is all the more unjust since it is formed over the compact national territory of the Slovenes. During the history Brda were a part of the Austria-Hungary, with the Treaty of Rapallo they came under Italy in 1922. In the Paris Peace Treaty 1947 they were cut: the large part comprising two-thirds of the area came to Jugoslavia, and the smaller part under Italy. A very important fact for the economic development has been the collapse of the Austro-Hungarian monarchy and the forcible annexation of this region by Italy: this was not only a severe blow to one nationality, but it implied the economic ruin also. The deliverance, unfortunately not full, from this status was the liberation in 1947.

Parallel with the economic and political dependence has been the increase and decrease of the number of the inhabitants. During the Austrian period a continuous increase can be observed, at the same time as the Italian occupation is characterised by the depopulation, of the area that has taken place in the whole Brda and had its center in the Central and Upper Brda. After the war the industrialization of the PR of Slovenia caused a new emigration of the rural population into the neighbouring industries and towns.

The houses in Brda are a Mediterranean variant of Slovene homes. The compact villages have the same characteristics, too. There are, however, among the older and larger rural villages and hamlets, several younger and dispersed settlements and isolated farms that came into existence during the last two centuries. The distribution of the land with its intricate social problems, the kind of cultivation in "brajda" (a kind of small fields surrounded with vine) and the oldness of settlements make the land dismembered into very small strips. The economic development requires urgently that these estates will undergo a commassation so that new healthy economic cells could be created.

One of the main reasons of the prevailing small-holdings and of the dismemberment is the colonate. This system, in itself almost as bad as the serfdom, has been abolished after the war, its consequences, however, are still far from being wiped out. The system was based on the tenancy. The colonus got the land and the house from the lord, owner of a vast estate. In return he had to pay the rent and to deliver part of the products, during the Austrian times his whole vine produce, under the fascist Italy a half of his entire produce. Similar were the deliveries in money and the distribution of other incomes from the small-holds. It has been found by a census that in the Yugoslav part of Brda there were 21,9 % of the families living and working in the status of coloni. Besides the pure type of the colonate there existed various transitional forms, from the peasant who was the real owner of a part of his small-hold, and he took only another part of it on lease-down, to the daily worker, not-owner. (The Italian statistics estimate that there were about 40,7 % of families in such relations.) The colonate has been developed out of the medieval serfdom, and this of large estates up to the time when the agrarian reform has taken place. During the development of capitalism they were joined by landowners, citizens from the neighbouring towns. The former as well as the latter were mostly of a foreign, not — Slovene origin. In the Yugoslav part of Brda they had in their hands 16,3 % of the whole surface, or even 27,4 % of the vineyards. The extremely small estates in Brda are the result of all this. With the exception of the expropriated owners of large estates in the Yugoslav part of the Brda, and those still existing in the Italian part, there are almost no large farms here. How small the minimum estate a peasant does live on is, can be well illustrated by the fact that there is an average of 0,32 hectares of vineyard that come on a private landowner in the Yugoslav part of the Brda. The cooperatives represent a step forward. Some cooperatives have been successfully developed on the former vast estates, or in other places on the initiative of the peasants themselves. 25 % of the entire surface of Brda is owned by the cooperatives now, and 11 % by the state; but in these there are 31 % of all the vineyards owned by the cooperatives, and 6 % belonging to the estates owned by the state. On the other hand there are among the private peasants with less than 1 ha 19,5 %, landowners, with 1—3 ha 36,7 %, and more than 5 ha 20 % (the landowners in the Upper Brda).

The exceedingly great dismemberment of the estates and the unsettledness of the society are the main reasons that the economy here is still backward, in spite of the production for the market.

Similarly the lack of land and the overpopulation (the density: arithmetical 124, agrarian 158, physiological 187 inhabitants per one square km), makes it impossible that a progressive agriculture could be introduced, such as the rotation of crops, and the viticulture (25,7 % of the surface in the Yugoslav part), followed by the fruit-growing. In order to obtain the highest income the landowners concentrate on the viticulture and neglect other branches of economy. The cattle-breeding is developed in the Brda only as much as it is urgently necessary for the vineyards (the stable manure). The surface covered with grass is limited to the less fertile soil of the Upper Brda and of the marshy lowlands (30,5 % of the upper part). The peasants buy the greater part of the hay from the peasants living in the mountainous north. The fruit-culture has not yet been developed into the plantation system, except in the Lower Brda, the fruit-trees being planted among other cultures. An interesting home industry, the peeling of plums existed in Brda in the past few decades. The produce was sold throughout Europe, up to Scandinavia and Great Britain. The insufficient technical equipment and the bad wine-cellars where up to 36.000 hl of produce have to be stored are the bad side of the economy in Brda. The

newly established cooperatives try to remedy this. The rest of agriculture is of little importance, only maize has still to be mentioned here.

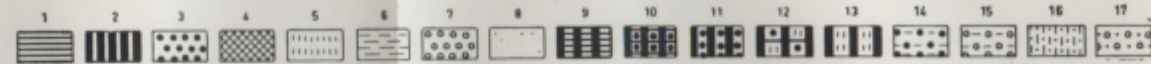
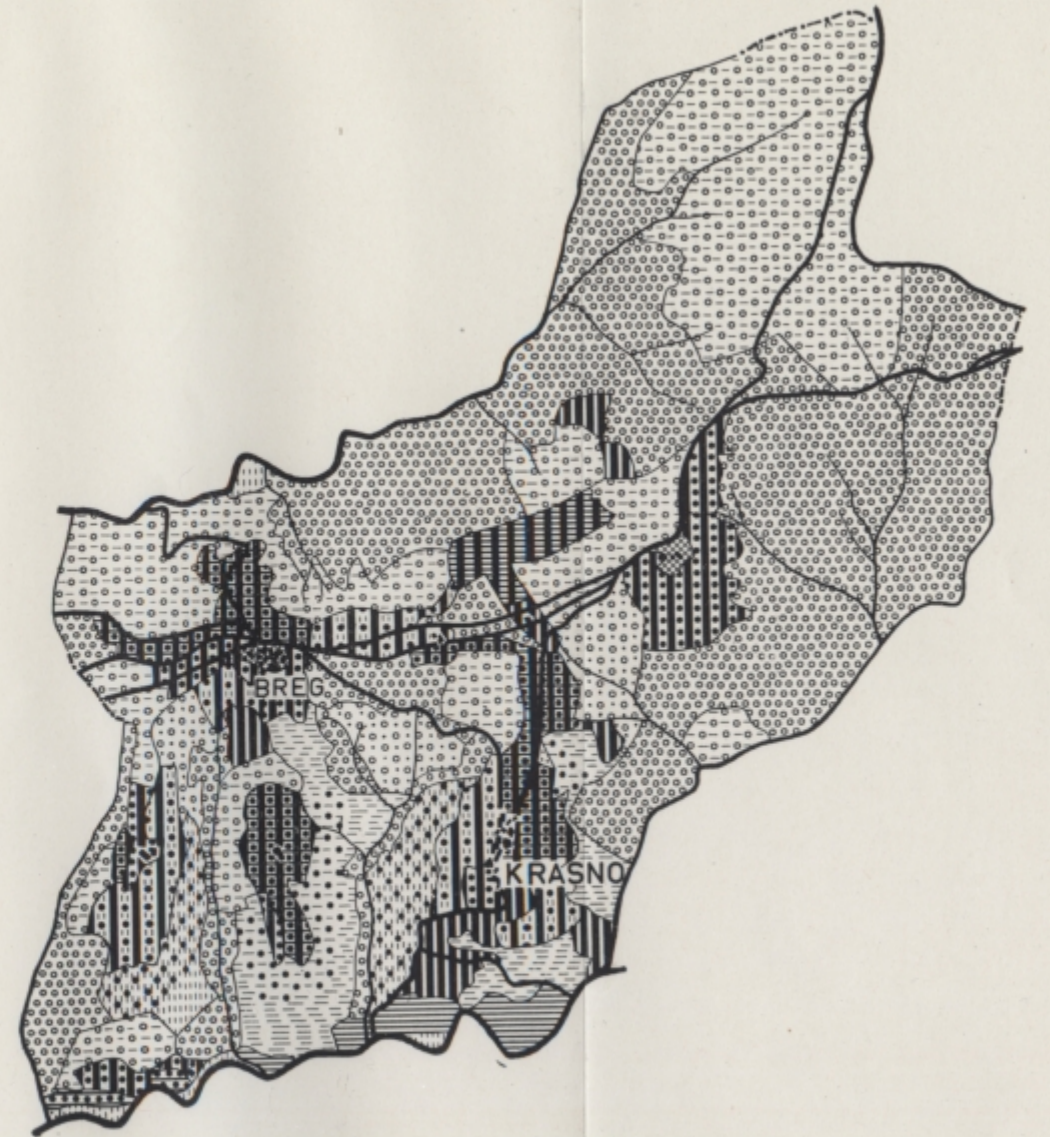
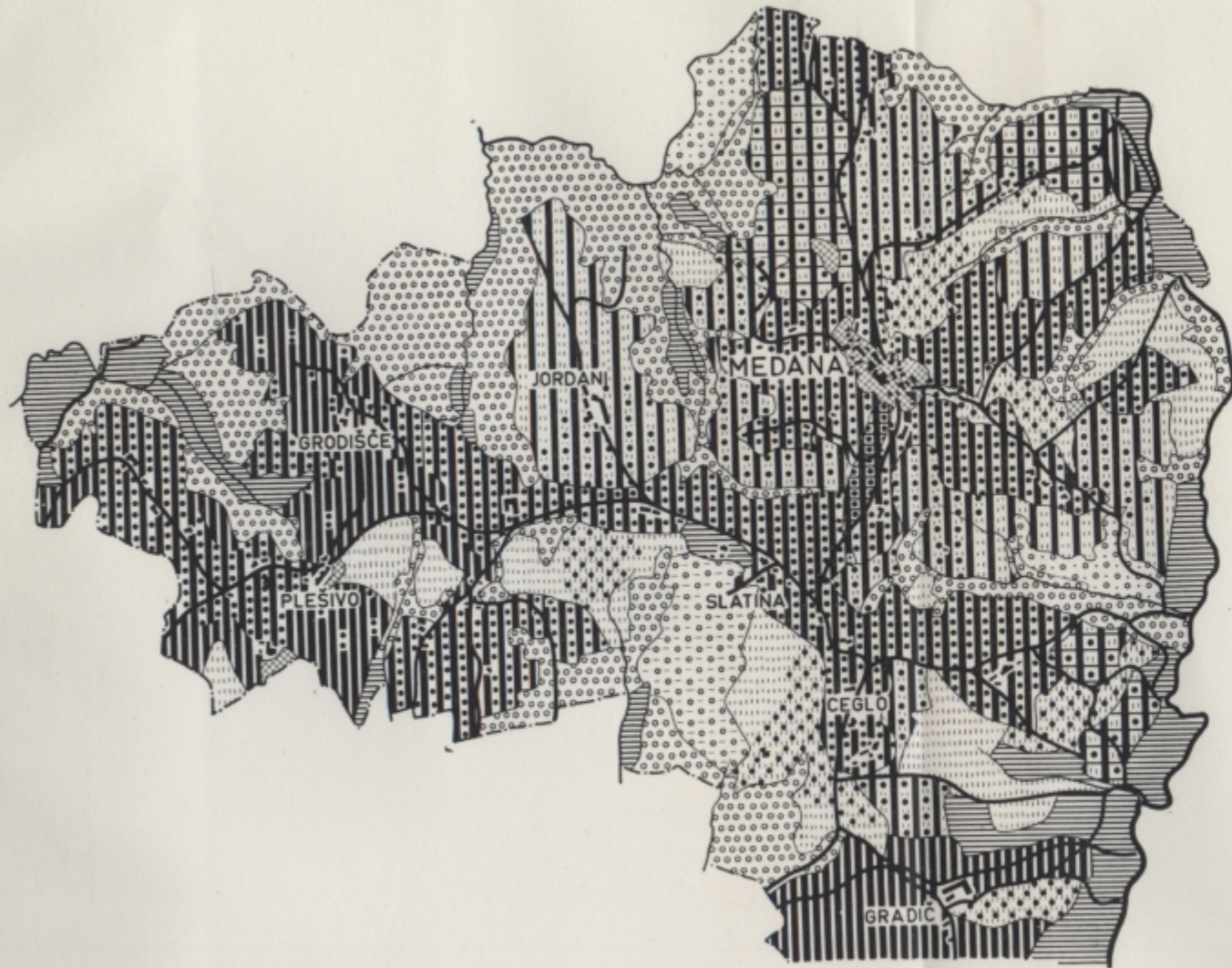
The political changes of the 20th century gave heavy blows at the inhabitants of the Brda. The large natural hinterland they had under Austria into which they exported their produce, was considerably reduced under Italy, or it disappeared wholly. Furthermore, all the rural production in Italy was of a similar character, a fact that led the inhabitants of Brda into competition, a task for which they were unequal. As a result of this the vineyards were given up, the wheat was introduced, the number of the livestock has been increased (for the market), and the forests were largely cut down. The new border from 1947 has given a new heavy blow to the inhabitants of Brda. It has cut away one-third of the Brda and their natural economic center — Gorica. The absurd course of the new border has left Brda with one traffic connection only and that with the worst one. In spite of the fact that they got a new hinterland into which they can sell without competition all their produce, they were left, on the other side, without any real traffic connection and are because of the unfortunate border completely cut off from the rest of the world.

For the future development of the Brda the solution of the border problem is necessary, furthermore new traffic connection the mechanisation, the renovation of the vineyards and orchards, and the securing of a stable market with the simultaneous import of the means of subsistence and of the fodder. In this way only Brda will be able to exploit fully their favourable natural conditions.

VSEBINA

Uvod	51
Omejitev in notranja razmejitev	53
Geološke in morfološke poteze	54
Pedogeografske razmere	56
Klimatske razmere	58
Hidrogeografske razmere	63
Fitogeografija in raspored kulturne zemlje	64
Zgodovinski pregled	68
Prebivalstvo	69
Oblike naseljenosti in socialne razmere	76
a) Vasi	76
b) Dom	78
c) Zemljiška razdelitev	79
č) Kolonat	80
d) Tuja posest	84
e) Posestna struktura	86
f) Socialna struktura	87
Gospodarstvo	91
a) Tehnologija obdelave	91
b) Vinogradništvo	95
c) Sadjarstvo	98
d) Poljedelstvo	101
e) Travnati svet in živinoreja	105
f) Gozd	107
g) Komercializem in prometna usmerjenost	108
Résumé	110

Kulturne kategorije v katastrskih občinah Medana, Višnjevnik in Krasno

1 = njive	7 = gozd	13 = travnik + vinograd
2 = vinograd	8 = nerodovitno	14 = košenice + sadovnjak
3 = sadovnjak	9 = njiva + vinograd	15 = košenice + gozd
4 = vrt	10 = njiva + vinograd + sadovnjak	16 = nerodoviten travnat svet
5 = travnik	11 = vinograd + sadovnjak	17 = nerodoviten travnat svet + gozd
6 = košenice	12 = travnik + vinograd + sadovnjak	